
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ελένη Γκαστή, *Η διαλεκτική του χρόνου στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή* [Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων Δωδώνη, 70], Ιωάννινα 2003, σελ. 254.

Η μελέτη του χρόνου απετέλεσε θέμα πολλών βιβλίων και άρθρων που αναφέρονται όχι μόνο στην αρχαία ελληνική τραγωδία, αλλά γενικότερα στα κείμενα διαφόρων λογοτεχνικών ειδών, καθώς ο χρόνος είναι έννοια σύμφυτη με την ανθρώπινη ύπαρξη και δράση και επομένως η εξέταση της έννοιας του χρόνου μπορεί να μας οδηγήσει στην καλύτερη κατανόηση των κειμένων. Ιδίως για τις αφηγηματικές θεωρίες ο χρόνος απετέλεσε κέντρο πολλών αναλύσεων, από τότε μάλιστα που ο Genette με οξυδέρκεια διέκρινε και καθιέρωσε τις λεπτές χρονικές σχέσεις που είναι δυνατόν να εκφράζονται σε ένα κείμενο. Η συγγρ., εξάλλου, που διδάσκει αρχαία ελληνική και λατινική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, έχει γράψει ήδη μελέτες που αφορούν την αρχαία ελληνική τραγωδία και μάλιστα τον Σοφοκλή (και ιδίως τον *Αίαντα* και την *Ηλέκτρα*). Είναι φυσικό, επομένως, το βιβλίο της για την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλέους να δημιουργεί εκ των προτέρων καλές ελπίδες για μια κατατοπιστική και χρήσιμη μονογραφία που θα αναλύει από καινούργια οπτική γωνία αυτή την πολυσυζητημένη και σε σημαντικό βαθμό δυσερμήνευτη τραγωδία. Σκοπός του βιβλίου είναι η εξέταση των διαφόρων απόψεων για τον χρόνο που εκφράζουν οι διάφοροι χαρακτήρες του έργου, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο ο Σοφοκλής δραματοποιεί τα μεγάλα θέματα της τραγωδίας. Χρήσιμο είναι, νομίζω, να εξηγήσουμε από την αρχή την έννοια της «διαλεκτικής του χρόνου», που υπάρχει στον τίτλο του βιβλίου. Πρόκειται για τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών διαστάσεων του χρόνου, της εκτατικής και της εντατικής. Η πρώτη είναι η λογική αντίληψη του χρόνου στις τρεις χρονικές βαθμίδες (παρελθόν, παρόν, μέλλον) και η δεύτερη η προσωπική-βιωματική αίσθηση του χρόνου. Τη διάκριση αυτή την εξηγεί με σαφήνεια η συγγρ. στην Εισαγωγή του βιβλίου της (σσ. 11-23), όπου επίσης παραθέτει σύντομη αλλά κατατοπιστική επισκόπηση της σχετικής έρευνας, που αφενός δείχνει την εξοικείωσή της με το θέμα, αφετέρου βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει το σκοπό και τη διάρθρωση του βιβλίου. Οπωσδήποτε οι ασχολούμενοι με τα θέματα αυτά γνωρίζουν ότι η συγγρ. δεν έχει μεγάλα και πολλά περιθώρια πρωτοτυπίας· το βιβλίο της όμως αποδεικνύει ότι έχει την ικανότητα να εξαντλεί τις δυνατότητες που της προσφέρει το θέμα και να συ-

νεισφέρει τη δική της συμβολή που συμπληρώνει τη μέχρι τώρα έρευνα.

Το βιβλίο διαιρείται σε δύο Μέρη, το καθένα από τα οποία αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Η τομή στη δράση της τραγωδίας γίνεται ασφαλώς με την αναγγελία του δήθεν θανάτου του Ορέστη από τον Παιδαγωγό και τον επακόλουθο κομμό, οπότε η διαίρεση του βιβλίου σε δύο μέρη δικαιώνεται από τη σοφόκλεια σύσταση των πραγμάτων, καθώς μετά από την αγγελική ρήση η σχέση των χαρακτήρων με τον χρόνο αλλάζει, έως ότου στο τέλος οι δύο διαφορετικές αντιλήψεις που εκφράζουν ο Ορέστης και η Ηλέκτρα συμπίπτουν.

Οι τίτλοι των δύο Μερών είναι ενδεικτικοί και περιγράφουν την περί χρόνου αντίληψη που κυριαρχεί στο καθένα: «Η κυριαρχία της μνήμης» στο πρώτο και «Η τελεολογία της δράσης» στο δεύτερο. Πολύ χρήσιμο για τον αναγνώστη είναι το γεγονός ότι τα δέκα κεφάλαια διαρθρώνονται βάσει της διαίρεσης της τραγωδίας στα κατά ποσόν μέρη της, σύμφωνα με την κλασική διαίρεση του Αριστοτέλη (Πρόλογος, Επεισόδια, Στάσιμα, Έξοδος).¹

Πολύ σωστά η συγγρ. συνεξετάζει τον χώρο μαζί με τον χρόνο, αφού κάθε χρονική στιγμή πραγματώνεται εν χώρο και κάθε χρονική μνήμη συνδέεται με κάποιο χώρο. Όσον αφορά τον Ορέστη, η διερεύνηση της σχέσης του με τον χρόνο δίνει τη δυνατότητα να εξετασθούν λεπτότατες νοηματικές πλευρές της δράσης του, καθώς μέσα στον χρόνο περιέχονται όλες οι προϋποθέσεις για τον καθορισμό του τρόπου δράσης, που είναι βεβαίως ο δόλος. Καθοριστική για την προσωπικότητά του είναι η έλλειψη σύνδεσής του με το παρελθόν και η λογική αντίληψη του χρόνου. Από την ανάλυση του κειμένου φαίνεται ότι ο Ορέστης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον καιρόν, στην κατάλληλη στιγμή, και όχι στο παρελθόν, και η διαπίστωση της συγγρ. είναι ακριβώς ότι ο Ορέστης δεν έχει αποκτήσει συνείδηση του παρελθόντος (σ. 42). Η εξέταση του κειμένου είναι λεπτομερέστατη, πράγμα που είναι φανερό σε ολόκληρο το βιβλίο και αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματά του, αφού έτσι τα συμπεράσματα τεκμηριώνονται πλήρως. Ως παραδείγματα θα ήθελα να αναφέρω την ερμηνεία της φράσης *κάμ' έπαυχώ ... λάμψειν* (στ. 65-66 - σ. 42) και του παρακειμένου *ώρμημένος* (σ. 44). Επίσης τον σχολιασμό της χρήσης του ενεστώτα σε μια σειρά στίχων (σ. 63, 65, 87) ή της μετοχής *προφυτεύσαντες* (σ. 67). Στη σ. 69 επισημαίνεται πολύ σωστά η

1. Υπάρχει κάποιο πρόβλημα στο χωρισμό των Επεισδίων και των Στασίμων, το οποίο οφείλεται στην επικρατούσα αντίληψη ότι δεν πρέπει να θεωρηθεί Στάσιμο ο κομμός (στ. 823-870), με αποτέλεσμα ύστερα από το Γ' Επεισόδιο να ακολουθεί το Β' Στάσιμο και ύστερα από το Δ' Επεισόδιο το Γ' Στάσιμο. Η σημείωση της σ. 121 εξηγεί τα πράγματα εν μέρει. Η προσωπική μου άποψη είναι ότι και μεν ο κομμός δεν είναι κανονικό Στάσιμο, αλλά δεν υπάρχει τίποτε που να μας εμποδίζει να τον θεωρήσουμε ως Β' Στάσιμο, αφού πράγματι έχει πάρει τη θέση του. Ο Αριστοτέλης μάλλον δεν θα συμφωνούσε με την κοινώς αποδεκτή διαίρεση των κατά ποσόν μερών της Ηλέκτρας.

σημασία της χρήσης του αορίστου και του ενεστώτα και η βαρύτητα που αποκτούν οι λέξεις πολύ και υπέρ για την προβολή της παθολογικής προσκόλλησης της Ηλέκτρας στο παρελθόν. Στις σσ. 83-84 σχολιάζεται η χρήση εκφράσεων που υποδηλώνουν χρόνο, όπως πρώτα, είτα, έπειτα τελευταίαν. Δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε ότι η γλωσσική εξέταση των κειμένων αποτελούσε πάντοτε τη βάση κάθε ερμηνείας και είναι ασφαλώς ευχάριστο που και οι σύγχρονοι τρόποι ανάλυσης των κειμένων μπορούν να στηρίζονται σ' αυτή την κλασική βάση ερμηνείας. Σημαντικές είναι επίσης οι διακειμενικές αναφορές σε άλλες τραγωδίες επ' ευκαιρία κάποιων στίχων ή λέξεων, όπως στις *Χοηφόρους* (σ. 44 και 46). Το γεγονός ότι σε μερικές περιπτώσεις θα μπορούσε κάποιος να ερμηνεύσει διαφορετικά τη χρήση κάποιων λέξεων, όπως π.χ. της λ. *ἀρχέπλουτος* (σ. 45), δεν είναι περίεργο ούτε αρνητικό.

Σ' αυτή την αντίληψη του χρόνου από τον Ορέστη αντιτίθεται η παθολογική αντίληψη της Ηλέκτρας, η οποία είναι προσανατολισμένη στο παρελθόν και βιώνει την εντασιακή και όχι την εκτατική διάσταση του χρόνου. Ο συνεχής θρήνος της, όπως τον ερμηνεύει η συγγρ. επιμένοντας και πάλι στη λεπτομερειακή γλωσσική εξέταση των στίχων, εκφράζει αυτήν την παθολογική αντιμετώπιση του χρόνου. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η συγγρ. «η εναλλαγή της μέρας και της νύχτας χαρακτηρίζεται από την επανάληψη αμετάβλητων δραστηριοτήτων καθιερώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια μορφή χρονικότητας κυκλική, που δεν υπόκειται στους κανόνες της χρονολογικής κατάταξης» (σ. 49). Η κυκλική αντίληψη του χρόνου και η έκφραση αυτής της αντίληψης μέσω της επαναληπτικής αφήγησης εξηγείται επαρκώς στις σσ. 76-78.

Αντιθέτως η αντίληψη του Χορού για τον χρόνο είναι η κανονική και φυσιολογική τάξη «όπου τα γεγονότα διαδέχονται το ένα το άλλο με βάση τη χρονική σειρά» (σ. 56).

Με όσα ανέφερα μέχρι τώρα περιέγραφα τον τρόπο εργασίας της συγγρ. Εξετάζοντας τα διακεκριμένα κατά ποσόν μέρη της τραγωδίας με βάση τη στάση, που έχουν οι χαρακτήρες της τραγωδίας απέναντι στον χρόνο, μας παρουσιάζει με σαφήνεια τα διάφορα πρόσωπα του έργου και τη θέση που καταλαμβάνουν στην εξέλιξη της δράσης. Ύστερα από τα δύο κύρια πρόσωπα, τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, στο πρώτο Επεισόδιο παρουσιάζεται η λογική αντίληψη του χρόνου από τη Χρυσόθεμη, η οποία έτσι λειτουργεί ως «συμπληρωματικός χαρακτήρας» της Ηλέκτρας, η οποία συνεχίζει να έχει τη βιωματική-υποκειμενική αντίληψη του χρόνου, παρά την προσπάθειά της να συλλάβει τον χρόνο λογικά. Πολύ επιτυχημένη θεωρώ την πραγμάτευση του ονείρου της Κλυταιμΐστρας (σσ. 104-112), καθώς η συγγρ. εξηγεί πειστικά, και στηριζόμενη πάντοτε στο κείμενο, τις χρονικές υποδηλώσεις του ονείρου και τη σχέση του με την Ηλέκτρα, τη Χρυσόθεμη και την Κλυταιμΐστρα. Χαρακτηριστικά τμήματα του βιβλίου είναι η ανάλυση του Δευτέρου Επεισοδίου,

στο οποίο γίνεται ο Αγών λόγων μεταξύ μητέρας και κόρης, κατά τον οποίο καταδεικνύεται με σαφήνεια η διαφορετική αντίληψη του παρελθόντος που έχουν η Ηλέκτρα και η Κλυταιμίστρα, ενώ στην προσευχή της Κλυταιμίστρας γίνεται καταφανές το ενδιαφέρον της βασίλισσας για το μέλλον, αλλά και η επιθυμία της να διατηρηθεί το παρόν. Η ανάλυση γίνεται πάντοτε με αυστηρή φιλολογική προσκόλληση στην ερμηνεία του κειμένου. Ακολούθως η συγγρ. αποδεικνύει (σ. 152-160) ότι ο κομμός (στ. 823-870) αποτελεί κομβικό σημείο της δομής του έργου, «καθώς σηματοδοτεί την αλλαγή των αντιλήψεων της Ηλέκτρας αναφορικά με το χρόνο και την οδηγεί στη λήψη αποφάσεων».

Στο δεύτερο Μέρος αναλύονται τα Επεισόδια Γ' και Δ', η Έξοδος, καθώς και τα Στάσιμα Β' και Γ' (βλ. παραπάνω σημ. 1). Η πλοκή της τραγωδίας τώρα έχει περάσει στη φάση της δράσης, και η Ηλέκτρα πρέπει να αποκτήσει τη λογική και αντικειμενική αντίληψη περί χρόνου, πράγμα που αντικατοπτρίζεται σαφώς στην απόφασή της να εκδικηθεί μόνη τον θάνατο του πατέρα της. Ωστόσο, όταν επιτέλους γίνεται η αναγνώριση και ο Ορέστης αναλαμβάνει να εκμεταλλευθεί τον καιρόν, ο οποίος είναι ο χρόνος δράσης μέσα στη χρονική διαδοχή, η Ηλέκτρα φαίνεται να επανέρχεται στην κυκλική αντίληψη του χρόνου και την υποκειμενική βίωσή του επηρεασμένη από τη σημασία της εμφάνισης του Ορέστη. Κύρια αιτία όμως αυτής της σχέσης της Ηλέκτρας με τον χρόνο είναι ασφαλώς το γεγονός ότι η μνήμη της έχει ανεξίτηλα σφραγισθεί από τον «ανελέητο τρόπο θανάτωσης του πατέρα της» (βλ. σ. 212).

Θα ήθελα να σταθώ λίγο στην ερμηνεία της τελικής σκηνής του δράματος, η οποία έχει γίνει αντικείμενο πολλών συζητήσεων, χωρίς να υπάρχει μια πειστική απάντηση. Η συγγρ. πιστεύει, μαζί με πολλούς άλλους φυσικά, ότι στο τέλος του έργου οι θεατές αναγνωρίζουν την ολοκλήρωση ενός δράματος «κλειστής μορφής», όπου όλα τα θέματα που τέθηκαν έχουν κλείσει χωρίς να παραμένει καμιά εκκρεμότητα. Δεν έχω τη γνώμη ότι μια άλλη άποψη, που θα υποστήριζε ότι πρόκειται για ένα «ανοιχτό» τέλος, είναι αναγκαστικά ορθότερη. Νομίζω όμως ότι θα έπρεπε να γίνει από τη συγγρ. διεξοδικότερη συζήτηση, ώστε να αναδειχθεί σαφέστερα ο προβληματισμός και να καταστεί ίσως περισσότερο τεκμηριωμένη η τελική απάντηση.

Πριν από την τελική αποτίμηση νομίζω ότι πρέπει να σχολιάσω με λίγα λόγια κάποια διαφαινόμενη βιασύνη στην τελική εκτύπωση του βιβλίου, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές γραμμές με υπερβολική αραιώση. Ορισμένες φορές υπάρχει και κάποιο πρόβλημα στην έκφραση, αποτέλεσμα, νομίζω, της ίδιας βιασύνης και απροσεξίας, που είναι όμως σε γενικές γραμμές συγγνωστές (πρβ. σ. 31: «Η αναφορά στο πολύφθορον δῶμα Πελοπιδῶν που δεσπόζει στο χώρο τώρα ... είναι το ίδιο» κτλ.). Επίσης νομίζω ότι το βιβλίο θα γινόταν καλύτερο, αν στο τέλος υπήρχε η παράθεση ενός επιπλέον μικρού κεφαλαίου (εκτενέστερου από την παρα-

τιθέμενη περίληψη στα αγγλικά), στο οποίο θα συνοφίζονταν τα συναγόμενα συμπεράσματα. Αισθητή είναι επίσης η έλλειψη Ευρετηρίων, αφού η ύπαρξη Πινάκων καθιστά κάθε βιβλίο περισσότερο εύχρηστο.

Πρέπει όμως να σημειώσω τη βιβλιογραφική πληρότητα, η οποία βοήθησε τη συγγρ. να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες του εγχειρήματός της, και κυρίως να τονίσω ότι η βιβλιογραφία που παραθέτει στο τέλος του βιβλίου της χρησιμοποιήθηκε γόνιμα και δεν αποτελεί απλώς συλλογή και παράθεση τίτλων. Δεν αποκλείεται βέβαια, μέσα στην επιθυμία της συγγρ. να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή τεκμηρίωση, να περιλήφθησαν και κάποιες υποσημειώσεις που θα μπορούσαν να λείπουν χωρίς καμιά ζημιά στην αποδεικτική προσπάθειά της (π.χ. σημ. 30 στη σ. 34), ή κάποιες που δεν διευκρινίζουν με σαφήνεια το κυρίως κείμενο (π.χ. σημ. 23 στη σ. 18), πράγματα που πρέπει να θεωρηθούν φυσικά σε μια εργασία αυτού του είδους.

Ως γενικό συμπέρασμα και τελική αποτίμηση, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε την κ. Ε. Γκαστή, επειδή με το βιβλίο της μας εφοδίασε με ένα σημαντικό βοήθημα που προσφέρει μια τεκμηριωμένη ερμηνεία της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλέους. Μας απέδειξε ότι η ερμηνεία των αρχαίων ελληνικών κειμένων έχει ακόμη πολλές δυνατότητες, αρκεί να εγκύψουμε σ' αυτά με αγάπη, ενδιαφέρον και μέθοδο. Η ερμηνεία της στηρίζεται σε σωστή μέθοδο, καθώς έθεσε μια ερμηνευτική γραμμή (και μάλιστα ενδιαφέρουσα), την οποία ακολούθησε με συνέπεια και επιπλέον, πράγμα πολύ σημαντικό κατά την προσωπική μου γνώμη, ακολούθησε το κείμενο και στηρίχθηκε κυρίως σ' αυτό. Γι' αυτό το αποτέλεσμα είναι καλοδεχούμενο.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΝΙΚ. Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ

Kostas Buraselis, *Kos between Hellenism and Rome. Studies on the Political, Institutional and Social History of Kos from ca. the Middle Second Century B.C. Until Late Antiquity* [Transactions of the American Philosophical Society, 90, Pt. 4], Philadelphia, American Philosophical Society, 2000, σελ. vi + 189.

Η πρωτογενής αυτή έρευνα του Κ. Μπουραζέλη (καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών) περιλαμβάνει πέντε μελέτες για την πολιτική, πολιτειακή και κοινωνική ιστορία της Κω από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. έως το τέλος του 2ου αι. μ.Χ., στις οποίες εξετάζονται πολύπλευρα αφενός σημαντικοί σταθμοί στην εξέλιξη της συναρτώμενης με τον μεταβαλλόμενο διεθνή συσχετισμό δυνάμεων εσωτερικής πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης της Κω κατά την ύστερη Ελληνιστική εποχή (δηλαδή επί ρωμαϊκής δημοκρατίας), αφετέρου ουσιώδη συστατικά στοιχεία της δημόσιας ζωής στην Κω επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η

κεντρική ιδέα, η οποία συνέχει την όλη εξέταση, είναι ακριβώς η επέκταση αυτής της ανεξάρτητης ελληνικής πόλης κατά τη σταδιακή επέκταση και κατά την τελική επικράτηση της ρωμαϊκής ισχύος στην ανατολική Μεσόγειο. Η εξέταση στηρίζεται στο σύνολο των γραπτών πηγών, οι οποίες είναι ως επί το πλείστον επιγραφές από την Κω, και ενισχύεται με την κατά περίπτωση συγκριτική εξέταση των νομισμάτων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αξιοποίηση των νέων επιγραφικών δεδομένων, η οποία κατέστη δυνατή ύστερα από τη δημοσίευση (1993) της συλλογής επιγραφών της Κω του M. Segre. Σε πολλές περιπτώσεις προστίθεται η προσωπική συμβολή του συγγρ. στη μελέτη των επιγραφών (αυτοψία, αποκατάσταση, χρονολόγηση).

Το περιεχόμενο αρθρώνεται ως εξής: Στον πρόλογο (σσ. 1-3) διευκρινίζεται το θέμα και γίνεται μια αναδρομή στην ιστορία της έρευνας. Ακολουθούν τέσσερις μελέτες αναφερόμενες σε ισάριθμα θέματα της ιστορίας της Κω από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. έως το τέλος του 2ου αι. μ.Χ. (σσ. 5-121). Τα συμπεράσματα από αυτές τις μελέτες συνδυαζόμενα με άλλες γνωστές πληροφορίες συνδιαμορφώνουν σε μια πρώτη σύνθεση τη βασική εξέλιξη της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας της Κω επί ρωμαϊκής ηγεμονίας και αυτοκρατορίας (σσ. 122-150). Τα παραρτήματα 1-4 (σσ. 151-168) αντιστοιχούν στις τέσσερις μελέτες. Οι κατάλογοι (σσ. 169-189) περιλαμβάνουν πρόσωπα, τόπους και όρους (σσ. 169-180), επίσης γραμματειακές πηγές, επιγραφές, παπύρους και νομίσματα (σσ. 181-189).

(1) Η πρώτη μελέτη (σσ. 4-24) αναφέρεται στην ασφάλεια και στην ελευθερία της Κω από τον Β΄ Κρητικό πόλεμο (περ. 155-153 π.Χ.) έως το τέλος του Α΄ Μιθριδατικού πολέμου (89-85 π.Χ.). Η εξέταση βασιζέται στην ιστορική ερμηνεία ενός αποσπασματικού τιμητικού ψήφισματος της Κω (του 1ου αι. π.Χ.), με το οποίο τιμάται ένας κώος ευεργέτης. Επειδή στο ψήφισμα υπάρχουν αναφορές και σε ευεργεσίες των προγόνων του τιμωμένου, το ψήφισμα αυτό παρέχει πληροφορίες για την ιστορία της Κω επί έναν σχεδόν αιώνα (Segre, I. Cos, ED 229).

Η παλαιότερη αναφορά στην ελευθερία της Κω συνδέεται με την ευεργεσία ενός προγόνου του τιμωμένου: Ο Διογένης χάρη στις φιλικές του σχέσεις με τους βασιλείς στην Αίγυπτο επέτυχε με την παρέμβαση των βασιλέων να διαφυλάξει την ελευθερία της πατρίδας του, η οποία επαπειλούνταν εξαιτίας των εχθρικών σχέσεων της Κω με το Κοινό των Κρητών. Τα ιστορικά προβλήματα στην προκειμένη περίπτωση είναι η ταύτιση του Κρητικού πολέμου και των Πτολεμαίων βασιλέων, επίσης το ακριβές νόημα της διαφυλάξης της ελευθερίας της Κω. Ο συγγρ. διαφοροποιούμενος από άλλες ερμηνείες αποδεικνύει πειστικά ότι επρόκειτο για τον Β΄ Κρητικό πόλεμο (περ. 155-153 π.Χ.) και ότι οι αναφερόμενοι (βεβαίως συμβασιλεύοντες) βασιλείς πρέπει να είναι ο Πτολεμαίος Σ΄ Φιλομήτωρ και η Κλεοπάτρα Β΄. Επειδή όμως δεν μαρτυρείται εμπλοκή

της Κω στον Β' Κρητικό πόλεμο, κατά τον συγγρ. το νόημα της σωτήριας παρέμβασης των Πτολεμαίων βασιλέων είναι ότι αυτοί απέτρεψαν έναν επικείμενο πόλεμο του Κοινού των Κρητών εναντίον της Κω. Ωστόσο η ερμηνεία περί επικείμενου πολέμου εξαρτάται από την προτεινόμενη ανάγνωση έπιπολεμωτάτοις, διότι το επίθετο έπιπόλεμος δεν μαρτυρείται.

Η επόμενη σημαντική ιστορική πληροφορία έχει σχέση με την ευεργεσία του πατέρα του τιμωμένου, Χαιρύλου: Ο Χαιρύλος επρέσβευσε στη Ρώμη για τους νόμους και την πάτριο πολιτεία και έλαβε από τη σύγκλητο μια επιστολή και απεβίωσε στη Ρώμη. Τα ιστορικά προβλήματα είναι στην προκειμένη περίπτωση ο χρόνος και ο λόγος της πρεσβείας του Χαιρύλου στη Ρώμη. Ο συγγρ. τεκμηριώνει πλήρως την ιστορική ερμηνεία της πρεσβείας του Χαιρύλου στη Ρώμη και με αυτή την ερμηνεία αποκαθιστά ένα άγνωστο έως τώρα γεγονός της ιστορίας της Κω: Ο Χαιρύλος επρέσβευσε στη Ρώμη επί δημοκρατίας με σκοπό τους νόμους και την πάτριο πολιτεία της Κω· η ζεύξη των νόμων και της πατρίου πολιτείας εξέφραζε την επιδίωξη των ελληνικών πόλεων να διατηρήσουν την εσωτερική ελευθερία τους στο πλαίσιο των σχέσεών τους με τη Ρώμη. Τα σαφή συμφραζόμενα της πρεσβείας του Χαιρύλου είναι μια επιδείνωση των σχέσεων της Κω με τη Ρώμη και η εξ αυτής αμφισβήτηση της εσωτερικής ελευθερίας της Κω κατά την περίοδο της δημοκρατίας. Αυτά τα συμφραζόμενα εναρμονίζονται με τα γεγονότα του Α' Μιθριδατικού πολέμου (89-85 π.Χ.): Οι Κώοι συνεργάστηκαν αρχικώς με τον Μιθριδάτη, και αυτή η συνεργασία πιθανότατα προκάλεσε δυσαρέσκεια στη Ρώμη, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι φρουρά Λυκίων επιτηρούσε την Κω μετά την απελευθέρωσή της από τον στρατό του Μιθριδάτου (αναλυτικά για τη φρουρά και ιδίως για τη σημασία της μετοχής παραφυλάξαντα στο Παράρτημα Ι, σσ. 151-153). Έτσι είναι πολύ πιθανόν ότι στο τέλος του Α' Μιθριδατικού πολέμου ετέθη υπό συζήτηση στη Ρώμη η ελευθερία της Κω. Τότε επρέσβευσε (περ. 85 π.Χ.) ο Χαιρύλος στη Ρώμη και έλαβε από τη σύγκλητο μια επιστολή, το περιεχόμενο της οποίας δεν είναι γνωστό: είτε η Κως διατήρησε την εσωτερική της ελευθερία είτε επήλθε κάποια μεταβολή. Στα σχετικά με την επιστολή συμφραζόμενα του κειμένου της επιγραφής γίνεται μια αξιόλογη συζήτηση επί της συμπλήρωσης (στ. 8/9), αν και είναι πολύ δύσκολη μια βέβαιη αποκατάσταση του αρχικού κειμένου.

(2) Η δεύτερη μελέτη (σσ. 25-65) έχει ως θέμα την εσωτερική κατάσταση στην Κω επί Μάρκου Αντωνίου, δηλαδή αφότου ο Αντώνιος ανέλαβε την ευθύνη του ανατολικού μέρους της αυτοκρατορίας (40 π.Χ.) έως τη ναυμαχία στο Άκτιο (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.). Η εξέταση βασίζεται στις πληροφορίες της lex Fonteia (ρωμαϊκό ψήφισμα σε ελληνική γλώσσα από το Ασκληπιείο με το οποίο παρεχόταν η ρωμαϊκή πολιτεία και πρόνομια σε Έλληνες) και κυρίως στην αξιοποίηση όλων των πληροφοριών

για τον Νικία, οπαδό του Αντωνίου και τύραννο της Κω έως το Άκτιο. Ένα σημαντικό συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει από την ιστορική ερμηνεία ενός χωρίου της *lex Fonteia*, είναι ότι η Κως πρέπει να ήταν ελεύθερη επί Μάρκου Αντωνίου.

Ο Νικίας ήταν το κύριο πρόσωπο του φιλικού προς τον Μάρκο Αντώνιο καθεστώτος στην Κω πριν από το Άκτιο. Η πολιτική δραστηριότητα του Νικίου είναι γνωστή από τις γραμματειακές πηγές. Η πρωτότυπη συμβολή του συγγρ. συνίσταται στην αποκατάσταση της επίσημης θέσης του Νικίου στην Κω μέσω της διερεύνησης των ιδεολογικών συμβολισμών της δημόσιας εικόνας του, οι οποίοι περιέχονται στα νομίσματα με το όνομα του Νικίου στον εμπροσθότυπο και ιδίως στις αναθηματικές υπέρ του Νικίου επιγραφές. Η τυπολογική σύγκριση του πορτρέτου του Νικίου στον (εμπροσθότυπο) και του ποτρέτου του Ασκληπιού (στον οπισθότυπο) αναδεικνύει ένα κοινό θρησκευτικό στοιχείο μεταξύ Ασκληπιού και Νικίου. Επειδή ο Ασκληπιός ήταν ημίθεος, δηλαδή ήρωας, ίσως και ο Νικίας είχε μια παρόμοια ιδιότητα. Αυτή η υπονοούμενη στα νομίσματα ιδιότητα του Νικίου ως ήρωος μαρτυρείται στις υπέρ του Νικίου αναθέσεις (του δευτέρου ημίσεος του Ιου αι. π.Χ.), στις οποίες ο Νικίας φέρει τους επίσημους τίτλους *δάμου υιός* (πρώτη μαρτυρία αυτού του τίτλου) και *ήρωας*. Ο Νικίας ήταν ήρωας, επειδή ήταν γιος του θεοποιημένου Δήμου, καθώς υπήρχε στην Κω λατρεία του δήμου των Κώνων. Οι ιδιότητες του Νικίου ως γιου του Δήμου και ήρωος ήταν όψεις της επίσημης θέσης του στην Κω.

Η επίσημη θέση του Νικίου στην Κω, δηλαδή η σχέση του με την πόλη, φαίνεται πλήρως στις σύντομες αναθέσεις, στις οποίες απαριθμούνται όλες οι ιδιότητές του (κατάλογος των επιγραφών στο Παράρτημα 2, σσ. 154-155). Αυτές είναι αναθέσεις στους πατρώους θεούς υπέρ της σωτηρίας του Νικίου, ο οποίος χαρακτηρίζεται (κατά σειρά αναγραφής των τίτλων) *δάμου υιός, φιλόπατρις, ήρωας, ευεργέτας τās πόλιος*. Από την πολυεπίπεδη ερμηνεία του κειμένου συνάγονται τα πολιτικά συμφραζόμενα αυτού του είδους της ανάθεσης και το σημασιολογικό περιεχόμενο των συστατικών της στοιχείων. Η σωτηρία του Νικίου επαφίεται στους πατρώους θεούς, δηλαδή σε όλες τις πατροπαράδοτες προστάτιδες θεότητες της πόλης (στους θεούς της πατρίδας), ακριβώς λόγω της ιδιαίτερης σχέσης του Νικίου με την πατρίδα του, με την πόλη: ο Νικίας ήταν υιός του Δήμου, αγαπούσε την πατρίδα του, ήταν ευεργέτης της πόλης του, και εκ του αποτελέσματος των ευεργεσιών του ήταν ήρωας. Επισημαίνεται δε ότι σε σχέση με τον Νικία μαρτυρούνται για πρώτη φορά γενικώς ο τίτλος *δήμου υιός* και για πρώτη φορά στην Κω ο τίτλος *ήρωας* για ζώντα πρόσωπα, επίσης ότι το επίθετο *φιλόπατρις* εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά την Ελληνιστική εποχή. Τέλος ερμηνεύονται συγκριτικά δύο ειδικά χαρακτηριστικά αυτών των αναθέσεων. Αρzenός ο τύπος της ανάθεσης σε θεούς υπέρ κάποιου προσώπου έχει ένα μοναρ-

χικό υπόβαθρο, διότι τέτοιου είδους αναθέσεις (ή θυσίες) γίνονταν για βασιλείς ή το άμεσο περιβάλλον τους. Αφετέρου η μορφή αυτών των μικρών αναθηματικών μνημείων οφείλεται πιθανόν σε πτολεμαϊκή επίδραση, διότι τέτοια μικρά μνημεία προερχόμενα από ιδιωτικούς χώρους λατρείας είναι γνωστά ως ιδιωτικές αναθέσεις στην Αρσινόη Φιλάδελο.

Εν συνόλω η δημόσια εικόνα του Νικίου αναπαρήγε μέσω των συμβολισμών παραδοσιακές αξίες της δημόσιας ζωής της πόλης χωρίς αναφορά στις σχέσεις με τη Ρώμη. Συγχρόνως με τον Νικία εισήχθη στη δημόσια ζωή της πόλης μια νέα πολιτική-ιδεολογική παράδοση για τους επιφανείς πολίτες, οι οποίοι αναδείχθηκαν πλέον επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο πρώτος εξ αυτών ήταν ο Ξενοφών.

(3) Στην τρίτη μελέτη (σσ. 66-110) εξετάζονται ο βίος και η σταδιοδρομία στη Ρώμη και στην Κω του διασήμου κώου Γαΐου Στερτινίου Ξενοφώντος, προσωπικού ιατρού του αυτοκράτορος Κλαυδίου. Νέες και ήδη γνωστές επιγραφικές μαρτυρίες αξιοποιούμενες πλήρως στην αναλυτική εξέταση στοιχειοθετούν μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτού του προσώπου όσον αφορά τη ρωμαϊκή στρατιωτική σταδιοδρομία του, τα άλλα μέλη της οικογενείας του και άλλες συγγενικές οικογένειες, τη δημόσια θέση του στην Κω. Ο Ξενοφών καταγόταν από οικογένεια γιατρών. Ήταν ο πρώτος ρωμαίος πολίτης της οικογένειας. Διαμέσου της σχέσης του Ξενοφώντος με τον αυτοκράτορα Κλαύδιο έλαβαν οι στενοί συγγενείς του (Γιβέριοι Κλαύδιοι) το ρωμαϊκό πολιτικό δικαίωμα. Εξηγείται η προέλευση του ονόματος γένους (Βαιβία) της γυναίκας του Ξενοφώντος (Βαιβίοι στην Κω περίπου επί Κλαυδίου). Προστίθεται ένας νέος πρόγονος του Ξενοφώντος. Διερευνάται η συγγενική σχέση με τον Ξενοφώντα δύο νέων προσώπων, του Γαΐου Ιουλίου Αντιπάτρου και της γυναίκας του Ιουλίας Νικαγορίδος του Πολυδεύκου: ίσως το όνομα Νικαγορίς προέρχεται από το όνομα Νικαγόρας, το οποίο υπάρχει στην Κω και μάλιστα σε οικογένεια συγγενική με τον Ξενοφώντα. Τεκμηριώνεται η συγγενική σχέση μεταξύ του Ξενοφώντος και της οικογένειας των Κλαυδίων Ιουλιανών. Η γενεαλογία του Ξενοφώντος παρακολουθείται έως τη διεύρυνση των συγγενικών σχέσεων με δύο άλλες οικογένειες, τους Σπεδίους και τους Αλλιανούς.

Η δημόσια θέση του Ξενοφώντος στην Κω αναδεικνύεται δια της ιστορικής ερμηνείας ενός μεγάλου αριθμού επιγραφών, οι οποίες είναι τριών ειδών: τιμητικές επιγραφές για τον Ξενοφώντα, αναθέσεις στους πατρώους θεούς υπέρ του Ξενοφώντος (κατάλογος των αναθέσεων στο Παράρτημα 3, σσ. 156-159) και δύο αναθέσεις του Ξενοφώντος στον αυτοκράτορα Νέρωνα. Ο Ξενοφών έτυχε ευρείας αποδοχής στην πατρίδα του, τόσο κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρώμη επί Κλαυδίου όσο και μετά την επιστροφή του στην Κω επί Νέρωνος, εντασσόμενος στην τοπική κοινωνία της Κω με τη διπλή ιδιότητα του σημαίνοντος ρωμαίου πολίτη και ευεργέτη της πατρίδος του, όπως φαίνεται από τα ιερατικά

αξιώματά του και από τους τιμητικούς τίτλους του. Από την ανάλυση των ιερατικών αξιωμάτων του Ξενοφώντος προκύπτουν δύο σημαντικά συμπεράσματα: Αφενός οι ιερωσύνες του Ξενοφώντος αφορούσαν στην αυτοκρατορική λατρεία στην Κω και συγχρόνως στη λατρεία παραδοσιακών τοπικών θεοτήτων. Αφετέρου είναι σαφής μια σταδιακή αύξηση των ιερατικών αξιωμάτων του Ξενοφώντος, η οποία προκύπτει από τη σύγκριση του χρονικού διαστήματος της παρουσίας του στη Ρώμη επί Κλαυδίου και αυτού μετά την επιστροφή του στην Κω επί Νέρωνος, η δε σύγκριση βασίζεται στη χρονολόγηση των επιγραφών με συγκεκριμένα κριτήρια επί Κλαυδίου ή επί Νέρωνος. Ο βασικός κατάλογος των τιμητικών τίτλων του Ξενοφώντος, όπως αυτοί επαναλαμβάνονται στις αναθέσεις στους πατρώους θεούς, χρονολογείται επί Κλαυδίου και περιλαμβάνει τα επίθετα *φιλόκαισαρ*, *φιλοκλαύδιος*, *φιλοσέβαστος*, *δάμου υίός*, *φιλόπατρις*, *εὐσεβής*, *εὐεργέτας τᾶς πατρίδος*. Τα πρώτα τρία επίθετα του καταλόγου, τα οποία συνιστούν και τη διαφορά με τα παλαιότερα όμοια κείμενα του Νικίου, δηλώνουν τις αυτοκρατορικές σχέσεις του Ξενοφώντος. Επειδή αυτά τα επίθετα, τα οποία βρίσκονται στη συνέχεια μιας μακράς ελληνικής παράδοσης επιθέτων με πρώτο συνθετικό τη λέξη *φίλος*, ήταν ευρέως διαδεδομένα στον ελληνικό χώρο επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως χαρακτηριστικά προσώπων, ιδιωτικών ενώσεων και πολιτικών θεσμών, γίνεται μια συνολική εξέταση της χρήσης αυτών των επιθέτων, ώστε να προσδιορισθεί η σημασία τους. Και τα δύο επίθετα, *φιλόκαισαρ* και *φιλοσέβαστος*, δείχνουν σχέση με την αυτοκρατορική λατρεία, αλλά το επίθετο *φιλόκαισαρ* δηλώνει κυρίως την αφοσίωση προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα (ίδια είναι και η σημασία του επιθέτου *φιλοκλαύδιος*), ενώ το επίθετο *φιλοσέβαστος* αναφέρεται κυρίως στον θεσμό της αυτοκρατορίας. Αυτοί οι τίτλοι απονέμονταν από τις πόλεις. Από τους λοιπούς τίτλους του καταλόγου, ο τίτλος *εὐσεβής* αντιστοιχεί μάλλον στις ιερωσύνες του Ξενοφώντος. Οι τίτλοι *δάμου υίός*, *φιλόπατρις*, *εὐεργέτας τᾶς πατρίδος*, τους οποίους έφερε και ο Νικίας (ο οποίος όμως ήταν υίός του θεοποιημένου δήμου), συνδέονται με την πολιτική παράδοση της Κω. Στην εξέταση περιλαμβάνονται και οι τίτλοι οι οποίοι είναι μεταγενέστεροι ή βρίσκονται εκτός του βασικού καταλόγου (όπως *φιλονέρων*, *φιλωρώμαιος*). Τελικώς οι τίτλοι του Ξενοφώντος δείχνουν έναν νέο τύπο δημοσίου ανδρός και ευεργέτου, αντιστοιχώς προς τις νέες συνθήκες της αυτοκρατορίας, ο οποίος συνδυάζει τις σχέσεις με τον αυτοκράτορα με τις παραδοσιακές αξίες της πόλης.

(4) Η τέταρτη μελέτη (σσ. 111-121) αναφέρεται σε τοπικούς ευεργέτες στην Κω κατά τον 2ο αι. μ.Χ., υπέρ της υγείας των οποίων υπάρχουν μικρές αναθέσεις στους πατρώους θεούς (κατάλογος των αναθέσεων στο Παράρτημα 4, σσ. 160-162), όμοιες με αυτές για τον Νικία και τον Ξενοφώντα. Ο σημαντικότερος εξ αυτών είναι ο γιατρός Μάρκος Αίλιος Σαβιριανός, η προσωπικότητα του οποίου παρουσιάζεται ολοκληρωμένα

για πρώτη φορά σε αυτήν τη μελέτη. Στις αναθέσεις στους πατρώους θεούς ο Σαβινιανός φέρει τους τίτλους *υιός πόλεως και γερουσίας, ευεργέτας τᾶς πατρίδος*. Όμως ο Σαβινιανός δεν είναι υιός του δήμου (όπως ήταν ο Νικίας και ο Ξενοφών), αλλά υιός της πόλεως και της γερουσίας. Αυτή η διαφορά αντανακλά μεταβολές στους θεσμούς της Κω κυρίως ως προς τον ρόλο της γερουσίας. Όμοιες αναθέσεις στους πατρώους θεούς με τους ίδιους τίτλους, όπως αυτοί του Σαβινιανού, υπάρχουν και για τον Μ. Σπέδιο Ρουφίνο Φαίδρο, ο οποίος χρονολογείται μετά τον Σαβινιανό και ανήκει σε μια ανελλθούσα οικογένεια χαμηλής κοινωνικής αφετηρίας.

(5) Στην πέμπτη μελέτη (σσ. 122-150) εντάσσονται σε μια πρώτη σύνθεση των κύριων σταδίων της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας της Κω επί ρωμαϊκής ηγεμονίας και αυτοκρατορίας τα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από την εξέταση των ανωτέρω θεμάτων (μελέτες 1-4) συνδυαζόμενα με τις ήδη από άλλες πηγές γνωστές πληροφορίες για την ιστορία της νήσου αυτού του χρονικού διαστήματος. Τα κύρια ζητήματα, τα οποία ανακεφαλαιώνονται σε αυτήν τη σύνθεση, είναι η νομική κατάσταση της Κω από το τέλος του Πρώτου Μιθριδατικού πολέμου και εξής, η εξελικτική σχέση της (διοικητική ή όχι) με την επαρχία της Ασίας, και η συνύπαρξη Ελλήνων και Ρωμαίων στην Κω, όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση με τη βαθμιαία εγκατάσταση Ρωμαίων στο νησί και την επίσης βαθμιαία ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Για το πολύ σημαντικό και δύσκολο ζήτημα της νομικής κατάστασης της Κω προκύπτουν τα εξής: Η κατάσταση της πόλης δεν είναι βέβαιη μεταξύ περ. 85 και 40 π.Χ.· η Κως ήταν ελεύθερη επί Μάρκου Αντωνίου· στην πρώιμη αυτοκρατορία (επί Αυγούστου και Τιβερίου) φαίνεται ότι η Κως ήταν ελεύθερη, αλλά υπόχρεη φορολογίας. Το προνόμιο της αφορολογησίας απέκτησε η Κως διά του Ξενοφώντος επί Κλαυδίου το 53 μ.Χ. Είναι πιθανή η απώλεια της ελευθερίας της και ίσως και του προνομίου της αφορολογησίας, επί Βεσπασσιανού, αλλά για σύντομο χρονικό διάστημα· επί Σεβήρων (μάλλον επί Καρακάλλα) η Κως ήταν ελεύθερη και αυτόνομη.

Υπάρχουν ακόμη αρκετά ιστορικά προβλήματα. Ωστόσο αυτή η πρωτότυπη πολύπλευρη έρευνα προσφέρει μια πρώτη σταθερή και αξιόπιστη βάση για τη μέλλουσα επιστημονική συζήτηση.

Όσοι γνωρίζουν το όλο ερευνητικό έργο του Κ. Μπουραζέλη διαπιστώνουν και σε αυτήν την ιστορική έρευνα για την Κω τις σταθερές αρετές του στον μέγιστο δυνατό βαθμό: Πολύ καλή πρωτογενή και δευτερογενή χρήση όλων των ειδών των πηγών, μια επιδέξια ταυτόχρονη ανάλυση και σύνθεση (δηλαδή λύση) του εκάστοτε ιστορικού προβλήματος, επίσης μια σαφή και μεθοδική αλληλουχία στη γραφή, η οποία οδηγεί επιτυχώς τον αναγνώστη διά της πολύπλοκης αποδεικτικής διαδικασίας στην έξοδο της σύνθεσης ως μέτος της Αριάδνης.

Δημήτρης Ράιος, *Η Μέλισσα και ο λυκάνθρωπος. Μια αλληγορία της πολιτικής σύγκρουσης στα χρόνια του Νέρωνα*, Ιωάννινα 2001, σελ. 355.

Στην πολυσέλιδη αυτή εργασία ο καθηγ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Δ. Ράιος μελετά τη μικρή εγκιβωτισμένη ιστορία του απελεύθερου Νικέρωτα, ο οποίος ενώ κατευθύνεται νύχτα προς το σπίτι της ερωμένης του Μέλισσας συνοδευόμενος από τον φιλοξενούμενό του στρατιώτη, βιώνει τη μεταμόρφωση του τελευταίου σε λύκο (Satyr. 61.6-62.14). Σκοπός του συγγρ. είναι να καταδείξει ότι η νυχτερινή αυτή μεταμορφωσιακή περιπέτεια λυκανθρωπίας δεν αποτελεί μια συνήθη λαϊκή ιστορία τρόμου και μαγείας, όπως πολλές άλλες ένθετες ιστορίες που εμπεριέχονται στην *Cena Trimalchionis* του Πετρώνιου, αλλά ότι πρόκειται για μια ιστορία που, μέσω της γνωστής στρατηγικής της απόκρυψης και της μεταμφίεσης (*dissimulatio*) μπορεί να αναγνωσθεί, όπως και πολλές άλλες, τις οποίες ερεύνησε ο Rudich (1997), ως αλληγορική ιστορία, και πιο συγκεκριμένα ως πολιτική ιστορία αντιπολιτευτικού, αντινερώνειου χαρακτήρα.

Στα δώδεκα κεφ. της εργασίας του ο συγγρ. αναλύει διεξοδικά όλες τις σχετικές προς έρευνα παραμέτρους. Έτσι, στο πρώτο κεφ. (σσ. 19-34) εκτίθεται η αφήγηση του Νικέρωτα και αναλύεται η δομή της με βάση το σχήμα του Callebat, στο δεύτερο (σσ. 35-45) εξετάζεται η γλώσσα και το ύφος της, για να διακριβωθούν οι σχέσεις ενότητας ή απόκλισης προς τον κύριο κορμό του έργου. Εδώ η εξεζητημένη, θα έλεγε κανείς, κατάταξη του λεξιλογίου δημιουργεί κάποια αμηχανία στον αναγνώστη, και τα συμπεράσματα δεν γίνονται αποδεκτά χωρίς κάποια ερωτηματικά, τα οποία προέρχονται κυρίως από τη γνωστή φιλολογική εμμονή των αναλυτών των ένθετων ιστοριών να αποδείξουν είτε την «ενότητα» του έργου, η οποία είναι μάλλον δεδομένη, ή επί του προκειμένου τη γλωσσική ιδιαιτερότητα της ιστορίας, ιδιαιτερότητα όμως που δεν κατοχυρώνεται επαρκώς λόγω της σχετικά μικρής έκτασής της, όπως εξάλλου παραδέχεται και ο συγγρ. (σ. 43).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το έκτο κεφ. («Η αλληγορία της ιστορίας του Νικέρωτα», σσ. 79-87), όπου η πολιτική αλληγορία της ιστορίας του Νικέρωτα (πολιτικός συμβολισμός μέλισσας και λύκου) κατοχυρώνεται με σαφέστατο τρόπο και περισσή αποδεικτικότητα, μέσω Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Αισώπου αλλά και Βεργιλίου και Τάκιτου (αλλά στο επόμενο κεφ.). Εδώ ο κατακερματισμός του υλικού¹ σχετικά με τη σημειολογία των δύο ονομάτων στα κεφ. Δ' έως ΣΤ' μάλλον δυσκαμψίες και ασυνέχειες δημιουργεί, αν και από άποψη αποδεικτικότητας το προσκομιζόμενο υλικό είναι άκρως ενδιαφέρον και διαφωτιστικό.

1. Βλ., π.χ., κεφ. Δ': «Ο λύκος και ο λυκάνθρωπος στην αρχαία παράδοση»: *ολοκληρω* κεφ. καταλαμβάνει έκταση μόνον δύομισι σελίδων (σσ. 62-64).

Η επιχειρηματολογία περί πολιτικής αλληγορίας διαφωτίζεται και ενισχύεται ακόμη περισσότερο με το έβδομο κεφ. («Ο λύκος και η παράδοση της Ρώμης», σσ. 88-106), όπου κυριολεκτικά θαυμάζει κανείς τη βιβλιογραφική καταλεπτολόγηση του συγγρ., η οποία ωστόσο ακριβώς γι' αυτό τον λόγο σε κάποια σημεία διολισθαίνει σε βιβλία «εκτός εποχής». Ακραία, αλλά και μη απαραίτητη, ηχεί εδώ η αναλογία «ανάμεσα στην περιγραφή τού *versipellis* ως *hospes*, *comes* και *miles* από τη μια μεριά, και την ιστορία της τρωικής καταγωγής και της φιλοξενίας των Ρωμαίων στην ιταλική χερσόνησο από την άλλη [...] με την εξελικτική πορεία του ρωμαϊκού πολιτεύματος, που από μια δημοκρατική αρχικά, ολιγαρχική έπειτα μορφή, γλιστρά βαθμιαία σε ένα είδος στρατοκρατίας» (σ. 104). Η στέρεη επιχειρηματολογία αδυνατίζει επίσης με τις γενικευτικού τύπου παρατηρήσεις της σ. 105, όπου εύκολα θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς στα λεγόμενα τις ξηνηλασίες φιλοσόφων επί δημοκρατικής εποχής στη Ρώμη.

Μετά την προηγηθείσα ανάλυση, η εξειδίκευση και εστίαση του λυκαίου συμβολισμού στο πρόσωπο του τυρρανικού, αιματοβαμμένου κτλ. Νέρωνα, ο οποίος ως λύκος αιμοσταγής σπαράσσει τη συγκλητική φάρμα της αριστοκρατίας και όχι μόνον (μέσω του αλληγορικού συμβολισμού της αθώας και ειρηνικής φάρμας των ζώων της Μέλισσας), έρχεται αβίαστα και ως φυσική κατάληξη της πολιτικής αλληγορίας του Πετρώνιου (κεφ. Η', σσ. 107-149). Εδώ ο συγγρ. εκμεταλλεύεται έξυπνα τις «μυθολογικές» πληροφορίες του Σουητώνιου (αλλά και άλλων πηγών) για τον Νέρωνα, για να βρει «ιστορικές» αντιστοιχίες και παραλληλίες των αποδιδόμενων στον στρατιώτη-λυκάνθρωπο επιθέτων *miles*, *hospes* και *comes*: οι εξηγήσεις και οι συμπτώσεις είναι εντυπωσιακές (ο διακεκριμένος πλόκαμος, άλλοτε σαφής και άλλοτε υπαινικτικός, έστω και μέσω της αλληγορίας, ή ετεροχρονισμένος, αφού γίνεται προς κείμενα μεταγενέστερα του Πετρώνιου, αποδεικνύεται λίαν αποδοτικός) και πειστικές τις περισσότερες φορές. Ερωτηματικά δημιουργεί η διερεύνηση της παρομοίωσης του *miles* (*fortis tamquam Orcus*), όπου ο αναγνώστης θα περίμενε το κύριο βάρος να δοθεί κυρίως στην εξέυρεση παραλληλίων μεταξύ των όρων *Nero* και *Orcus*, και δευτερευόντως μεταξύ *Nero* και *fortis*.

Τα επόμενα τρία κεφ. (Θ', Γ', ΙΑ') συνεισφέρουν σημαντικά στη συζήτηση των πιθανών ή αληθοφανών ταυτοποιήσεων χαρακτήρων της *Cena* και ιστορικών προσώπων της αυλής του Νέρωνα. Η εργασία κλείνει ουσιαστικά με το ενδέκατο κεφ. (σσ. 201-207), όπου παρουσιάζεται το γνωστό παραδοσιακό θέμα της πολιτικής σάτιρας προσώπων μέσω της χρήσης ζωικών τύπων, με σκοπό να κατοχυρωθεί τυπικά και βιβλιογραφικά το όλο εγχείρημα. Δύο κεφ. ακόμη («Ανακεφαλαίωση», «Επίλογος», σσ. 209-228, και «Επίμετρο», σσ. 229-242) προσθέτουν υλικό και ενισχυτικές μαρτυρίες από διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, αλλά και ξανασυζητούν το πρόβλημα της χρονολόγησης του Σατυρικού και τις σχετικές

θέσεις της Paroli, 1986 (πρβ. και Marmorale, 1948).

Βλέποντας κανείς συνολικά την εργασία του Δ. Ράιου δεν έχει – και δεν μπορεί να έχει – ουσιαστικές αντιρρήσεις ως προς την ανάλυση ή τις θέσεις και προσεγγίσεις του συγγρ., εκτός από κάποια ερωτηματικά που αναφύονται κάθε τόσο. Αυτά ωστόσο και αναμενόμενα είναι, αλλά και φυσικά, και δεν αναιρούν την υψηλή ποιότητα και την θετική γενική εικόνα της εργασίας, η οποία ενισχύεται με την εξαντλητική βιβλιογραφική ενημέρωση και τους πολλούς βοηθητικούς πίνακες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΤΡΟΜΑΡΑΣ

A. Pérez Jiménez - G. Cruz Andreotti (επιμ.), «*Y así dijo la zorra*». *La tradición fabulística en los pueblos del Mediterráneo* [Mediterranea, 10], Madrid - Málaga, Ediciones Clásicas & Charta Antigua, 2002, σελ. 275.

Η Αρχαία Μεσόγειος επικεντρώνει το ενδιαφέρον των σεμιναρίων που πραγματοποιούνται από το 1988 κ.ε. κάθε φθινόπωρο στο Πανεπιστήμιο της Μάλαγας. Από το 1995 οι καθηγ. Pérez Jiménez και Cruz Andreotti έχουν συνεργαστεί επανειλημμένα στην επιμέλεια εκδόσεων της σειράς «Mediterranea», όπου δημοσιεύονται οι ανακοινώσεις αυτών των σεμιναρίων.¹ Ο δέκατος τόμος της σειράς περιέχει τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο ΙΔ΄ Σεμινάριο, που έγινε στις 17-21 Σεπτεμβρίου του 2001 και είχε ως συγκεκριμένο θέμα τη μυθογραφική παράδοση στους λαούς της Μεσογείου.

Καθιέρωτο εισαγωγικό χαρακτήρα έχει το πρώτο κείμενο («Και έτσι είπε η αλεπού», σσ. 1-9) που υπογράφουν οι επιμελητές του συλλογικού τόμου. Οι συγγρ. συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά του αισωπικού μύθου που συνέβαλαν αποφασιστικά στην επιβίωσή του (προφορική παράδοση και ηθικοδιδασκτική σημασία), και εκφράζουν αφενός τις οφειλόμενες ευχαριστίες στους δημόσιους οργανισμούς που βοήθησαν στην υλοποίηση του βιβλίου, αφετέρου τις ευχές να φανεί αυτό ωφέλιμο στους αναγνώστες.

Στην επόμενη εισήγηση («Ο μύθος στην αρχαία Ελλάδα και στην Ανατολή», σσ. 11-18) ο πολυγράφος κλασικός φιλόλογος F. Rodríguez Adrados καταπιάνεται με το δυσεπίλυτο θέμα των σχέσεων της ελληνικής και της ινδικής μυθογραφικής παράδοσης. Ο Adrados απορρίπτει την άποψη

1. Οι τόμοι που αποτελούν τη σειρά «Mediterranea» περιλαμβάνουν μελέτες πάνω σε διάφορα ζητήματα που αφορούν την καθημερινή ζωή και τον πολιτισμό των αρχαίων λαών της Μεσογείου, από την προϊστορική εποχή μέχρι την Αναγέννηση. Βασικός στόχος της είναι η ανάδειξη των τρόπων σκέψης και έκφρασης των προγόνων μας, σε συσχέτισμό με τους προβληματισμούς της σύγχρονης κοινωνίας. Η προσπάθεια αυτή εντάσσεται έτσι στη γενική μεθοδολογική τάση που επικρατεί σήμερα στη διδασκαλία των ανθρωπιστικών επιστημών, η οποία άρχισε να εμφανίζεται όταν αυτοί οι κλάδοι της επιστήμης αναγκάστηκαν να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους μέσα σ' έναν κόσμο όπου πρωταρχική θέση κατείχουν τα υλικά οφέλη.

προηγούμενων φιλολόγων που έδιναν έμφαση στην πρωτοτυπία των ελληνικών μύθων, αναγνωρίζει την αλληλεπίδραση των δύο πολιτισμών στον σχηματισμό κάθε μυθογραφικής παράδοσης, κυρίως κατά την ελληνιστική εποχή, και υποστηρίζει ότι οι δύο παραδόσεις αυτές άντλησαν από ένα κοινό, παλαιότερο μυθογραφικό υλικό, της Μεσοποταμίας.

Εκτός από το ζήτημα της καταγωγής του μύθου, ο Adrados θίγει και το πρόβλημα του ορισμού του μυθογραφικού είδους, το οποίο τίθεται ήδη από την αρχαιότητα, όταν γίνεται προσπάθεια περιορισμού του σχετικού *corpus* κειμένων. Ο ισπανός φιλόλογος καταλήγει ότι πρόκειται για ένα «ανοικτό» είδος που βασικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντιεπικό και αντιαριστοκρατικό. Οι παρατηρήσεις του κορυφαίου επιστήμονα δείχνουν τη γνωστή φιλολογική του οξύνουα. Η κύρια θέση του είναι όντως ελκυστική, αλλά ο αναγνώστης θα χρειάζόταν ίσως περισσότερη επιχειρηματολογία.

Ο ερευνητής και διπλωμάτης στην Πρεσβεία του Αμάν S. Jedrkiewicz πήρε μέρος στο Σεμινάριο της Μάλαγας με μια διαχρονική ανάλυση του μύθου στην ελληνική λογοτεχνία, από τον Όμηρο ως τον Αριστοτέλη («Ζώα και σοφία. Ο Αισωπικός μύθος ως καθολική γνώση», σσ. 19-48).

Ο συγγρ. περιγράφει καταρχήν το αντικείμενο της μελέτης του από μορφική άποψη, εφόσον το περιεχόμενο των μύθων, σύμφωνα με τον ίδιο, εξαρτάται από τα συμφραζόμενα και τον σκοπό του δημιουργού· οι μύθοι αποτελούν αφηγήσεις ανθρώπινων πράξεων και συμπεριφορών, όπου όμως πρωταγωνιστούν ομιλούντα ζώα. Κάθε μύθος αποκτά, μάλιστα, διαφορετική ρητορική σημασία ανάλογα με τους αποδέκτες του.

Ο μύθος αποτελούσε αρχικά ένα λογοτεχνικό και ταυτόχρονα λαϊκό προϊόν. Η λογοτεχνία δηλαδή αντλούσε υλικό από τη λαϊκή μυθογραφική παράδοση, με αποτέλεσμα ο μύθος να γίνει μέσο έκφρασης και διάδοσης του παραδοσιακού πολιτισμού. Όταν όμως αποσυνδέεται οριστικά από τα επικοινωνιακά του συμφραζόμενα, όπως συνέβη, λ.χ., στις ελληνιστικές συλλογές, ο μύθος αποχρυσταλώνεται.

Το άρθρο του Jedrkiewicz δίνει πολλές χρήσιμες πληροφορίες για τον αρχαιοελληνικό μύθο. Έχει επίσης το προτέρημα ότι παρουσιάζει τον μύθο ως μέσο προσέγγισης του πολιτισμού και της λογοτεχνίας της εποχής. Διερευνώντας τις μετατροπές που υφίσταται ο μύθος, ο μελετητής παρακολουθεί ταυτόχρονα και τις πολιτισμικές αλλαγές, καθώς και τη συνεχή διαλεκτική σχέση μεταξύ της λογοτεχνικής και της λαϊκής παραγωγής.

Αναπάντητα παραμένουν όμως κάποια ερωτήματα· γιατί, λ.χ., επιλέγονται ως πρωταγωνιστές των μύθων ομιλούντα ζώα; Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα σ' αυτά και τη ρητορική σημασία των μύθων; Η ανάλυση του ρόλου των ζώων στους μύθους, μαζί με τη μελέτη άλλων πολιτισμικών εκδηλώσεων που παρήγαγε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος σχετικά με τα ζώα, μπορεί οπωσδήποτε να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας πάνω στο μυθογραφικό είδος.

Η μελέτη του μύθου με βάση το μορφολογικό κριτήριο δημιουργεί άλλωστε το πρόβλημα ότι δεν λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές που διαπιστώνονται ανάμεσα στους μύθους των ελληνοιστικών συλλογών και σ' εκείνους που παραδίδονται έμμεσα στα λογοτεχνικά έργα. Ίσως ο Jedrkiewicz δεν δίνει αρκετή σημασία στον ρόλο που παίζει η μορφή του Αισώπου ως προς τον ορισμό του είδους, εφόσον, όπως είναι γνωστό, στην ελληνική παράδοση η εμφάνιση του πρώτου «ευρετή» αποτελεί ένδειξη ότι συγκεκριμένα κείμενα αρχίζουν να αντιμετωπίζονται ως ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος.

Αυτό ακριβώς υπογραμμίζεται στο επόμενο άρθρο της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης P. Gómez Cardó («Ο μύθος στην ύστερη αρχαιότητα: ο Αίσωπος και ο ελληνοισμός», σσ. 44-88), το οποίο επικεντρώνει το ενδιαφέρον στον μύθο της ελληνοιστικής εποχής.

Η εισηγήτρια επισημαίνει καταρχήν ότι το αφηγηματικό υλικό που σήμερα θεωρούμε ή ορίζουμε ως μύθο δεν αποτελούσε αρχικά όμως ένα αυτόνομο είδος της ελληνικής λογοτεχνίας, διότι εμφανιζόταν μόνο μέσα σε άλλα λογοτεχνικά είδη. Πράγματι, το μυθογραφικό είδος σχηματίζεται όταν δημιουργείται το μυθικό πρόσωπο του Αισώπου, και η ιστορία του είδους και του «ευρετή» συνδέονται και αλληλοδικαιολογούνται. Στην ελληνοιστική εποχή εμφανίζονται οι ανώνυμες συλλογές μύθων, όπου έχουν ήδη χαθεί τα σχετικά συμφραζόμενα, και ο βίος του Αισώπου γίνεται μυθιστορία.

Η συγγρ. προτείνει μια κατάταξη των ελληνοιστικών μύθων σύμφωνα με το περιεχόμενο και τη λειτουργία τους, χρήσιμη για την κατανόηση και αξιοποίηση των κειμένων, των συγγραφέων τους, και, γενικά, του μυθογραφικού είδους, καθώς και των αλληλοεπιδράσεων που διαπιστώνει κανείς αφενός ανάμεσα στην άμεση και έμμεση παράδοση μύθων και, αφετέρου, μεταξύ λογοτεχνικής και λαϊκής παραγωγής.

Το ενδιαφέρον της ισπανίδας φιλολόγου εστιάζεται στη συνέχεια στη μαρτυρία για τον μύθο που σώζεται στις *Εικόνες* και τον *Βίο του Απολλωνίου* από τα *Τύανα* του Φιλόστρατου, που καθιστά σαφές ότι ο βασικός σκοπός του μύθου είναι να μιλήσει για τον άνθρωπο μέσω των ζώων, προσφέροντας παραδείγματα νοημοσύνης, χωρίς όμως να υπόκειται σε περιορισμούς και κοινωνικούς κανόνες. Με άλλα λόγια, ο ελεύθερος λόγος του Αισώπου διδάσκει σπουδαία πράγματα χρησιμοποιώντας θεματικά μοτίβα δευτερεύουσας σημασίας και μεταδίδει αληθινές καταστάσεις μέσα σε πλαστές ιστορίες.

Εξίσου γόνιμος είναι ο σχολιασμός των ασκήσεων συγγραφής που χρησιμοποίησαν οι ρητοροδιδάσκαλοι για τους μαθητές της βαθμίδας των προγυμνασμάτων. Συγκεκριμένα, στη σχετική πραγματεία του Ερμογένη διαπιστώνουμε ήδη μια σαφή αντίληψη της ωφελιμότητας του μύθου. Αυτός έχει ένα φανερό διδακτικό σκοπό, που εξηγεί άλλωστε τη γλωσσική και υφολογική απλότητά του. Εξάλλου, ο μύθος μπορεί να τρο-

ποποιηθεί, να αναπτυχθεί ή να περιορισθεί.

Η μελετήτρια εκθέτει και αναλύει με τρόπο σαφή πολλές από τις συζητήσεις των αρχαίων για το μυθογραφικό είδος. Εάν ο μύθος είναι ένας κώδικας που επιτρέπει να ασχολούμαστε με αφηρημένες ηθικές έννοιες, τα ζώα αποτελούν τις μάσκες, πολιτισμικά καθιερωμένες μεταφορές που υπηρετούν τον ηθικό λόγο.

Το κείμενο του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Λισαβόνας J. A. Segurado e Campos («Ηθική και νομική. Δοκίμιο για τον μύθο του Φαίδρου», σσ. 89-118) εξετάζει τα βασικά γνωρίσματα των μύθων του Φαίδρου σε σύγκριση με την προηγούμενη μυθογραφική παράδοση.

Ο πορτογάλος εισηγητής τονίζει ότι πρόκειται για έναν ώριμο λογοτέχνη, που δείχνει εμφανή επίγνωση του λογοτεχνικού του έργου και της πρωτοτυπίας του και επικοινωνεί μάλιστα με το κοινό του, εισάγοντας στοιχεία της σύγχρονης πραγματικότητας, καθώς και διακεκομμένους και διαπολιτισμικούς υπαινιγμούς.

Βασικός στόχος του Φαίδρου είναι να τοποθετήσει τον μύθο όσο γίνεται πιο κοντά στη λατινική σάτιρα, ακολουθώντας ειδικά ως πρότυπο τον Έννιο. Στον πρόλογο του Β' Βιβλίου του ο Έννιος δηλώνει ότι ο μύθος επινοήθηκε από τους ταπεινούς και πιο αδύναμους ανθρώπους για να μπορούν να εκφραστούν και να ασκήσουν την κριτική τους ελεύθερα, χωρίς την απειλή των ισχυρών.

Οι μύθοι του Φαίδρου χαρακτηρίζονται επίσης από την παρουσία διάφορων στοιχείων που προέρχονται από τη νομική επιστήμη και αποδεικνύουν πλήρη γνώση του κόσμου της δικαιοσύνης και οικειότητα με τη νομική ορολογία.

Η μελέτη του παρακινεί λοιπόν τον αναγνώστη να αναθεωρήσει τα στερεότυπα που παρατάσσουν τον Φαίδρο δίπλα στη συλλεκτική και μόνο μυθογραφική ελληνική παράδοση, παρουσιάζοντας μάλιστα τον λατινόγλωσσο ποιητή ως ξεχωριστή μορφή της λατινικής γραμματείας, ως τον πρώτο στη δυτική λογοτεχνία που αντιμετώπισε τον μύθο ως ανεξάρτητο λογοτεχνικό είδος.

Πολύ χρήσιμη είναι, επίσης, η εισήγηση του καθηγητή J. J. Ayán Calvo («Ο μύθος στην πρωτοχριστιανική λογοτεχνία», σσ. 119-140). Γίνεται λόγος για την ποικιλία στη χρήση μυθογραφικού υλικού από τους χριστιανούς συγγραφείς των πρώτων αιώνων.

Αρχικά ο μύθος αποτελεί συνήθως ένα μέσο που χρησιμοποιείται για συγκεκριμένο στόχο. Ο Τερτυλιανός, ο Κλήμης Αλεξανδρείας, ο Ευσέβειος Καισαρείας, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός κ.ά. ανατρέχουν στους μύθους και σε παροιμιόμυθους για να γελοιοποιήσουν ή να ειρωνευτούν αντιπάλους και να απεικονίσουν ή να επεξηγήσουν ορισμένα θέματα ή ιδεολογίες.

Ο Αυγουστίνος είναι ο πρώτος από τους χριστιανούς συγγραφείς που επιχειρεί μια σφαιρική θεωρητική προσέγγιση του μύθου. Στο έργο του

Contra mendacium 13,28 ο επίσκοπος Ιπώννας περιγράφει τον μύθο ως *genus fingendi*, όπου οι ανθρώπινες συμπεριφορές αποδίδονται στα ζώα και σε άψυχα όντα. Πρόκειται δηλαδή για φανταστικές αφηγήσεις με πραγματική όμως σημασία. Ο Αυγουστίνος υιοθετεί και αναπτύσσει λοιπόν διατυπωμένες ήδη αντιλήψεις για τον μύθο από προγενέστερους θεωρητικούς.

Θεμελιακής σημασίας για τη μελέτη του μύθου υπήρξε η συμβολή του Ισιδώρου Σεβίλλης. Στο τελευταίο μέρος του Α' Βιβλίου των *Ετυμολογιών* του συναντούμε ένα ήδη συστηματοποιημένο διάγραμμα του μύθου. Ο Ισιδώρος συμπεριλαμβάνει τον μύθο στο σύνολο αφηγήσεων με μυθοπλαστικό χαρακτήρα που ονομάζει *fabulae*, αναφέρει έναν υποτιθέμενο πρώτο «ευρετή», προτείνει μια ταξινόμηση σε δύο βασικές κατηγορίες (αισωπικές και λυβιακές, ανάλογα με την παρουσία ή μη του ανθρώπου), προσδιορίζει τους σκοπούς του μύθου (να ψυχαγωγεί, να εξηγεί τη φύση των πραγμάτων και να απεικονίζει τα ανθρώπινα ήθη) και αναφέρει ορισμένα παραδείγματα μύθων.

Όπως ορθά συμπεραίνει ο Αγάν Καλντο, το κείμενο του Ισιδώρου μπορεί δίκαια να κριθεί ως μια σύνοψη του συνόλου των γνώσεων του αρχαίου κόσμου που κληρονόμησε ο Μεσαίωνας.

Ο καθηγητής στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ Ger-Jan van Dijk ενδιαφέρεται για έναν γραμματειακό χώρο από τους λιγότερο γνωστούς στους ισπανικούς πανεπιστημιακούς κύκλους, εστιάζοντας την προσοχή του στο Βυζάντιο και επιδιώκοντας να εξαλείψει τις αρνητικές στερεότυπες γνώμες που ενίοτε διαμορφώνονται σχετικά με τη βυζαντινή μυθογραφική παράδοση.

Η μελέτη του («Ο βυζαντινός μύθος. Επισκόπηση της παρουσίας του στις συλλογές μύθων και σε άλλα λογοτεχνικά είδη», σσ. 141-183) χωρίζεται σε τρία άνισα μέρη:

Το πρώτο είναι το πιο σύντομο και ασχολείται με τη διάδοση της αρχαίας μυθογραφικής παράδοσης μέσω των βυζαντινών. Ο ολλανδός μελετητής κάνει εδώ λόγο για το ανώνυμο έργο αντιγραφής των γνωστών μύθων που σχηματίστηκαν κατά την ύστερη αρχαιότητα, καθώς και για την εισαγωγή αρχαίων μύθων ή αποσπασμάτων μύθων σε κείμενα επώνυμων βυζαντινών συγγραφέων.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου αξιοποιούνται επίσης πορίσματα της έρευνας και περιγράφονται συνοπτικά οι βυζαντινές συλλογές έμμετρων και πεζών μύθων.²

Το τρίτο μέρος είναι το πιο πρωτότυπο, διότι διερευνά την εμφάνιση

2. Μερικές πληροφορίες αυτού του τμήματος πρέπει πάντως να διασταυρωθούν και να συμπληρωθούν με προηγούμενες προσεγγίσεις του θέματος. Ειδικά βλ. Γ. Μ. Παράσχιου, *Α. Νοΐχιος, Γ. Αιτωλός. Αισώπου μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις*, Αθήνα 1993, σσ. 58-68.

μύθων στα διάφορα είδη της βυζαντινής γραμματείας, της λόγιας και της δημώδους, παρότι η βασική αυτή γλωσσική διάκριση των υπό εξέταση κειμένων δεν διευκρινίζεται από τον συγγρ. Το κριτήριο που επιλέγεται για την κατάταξή τους είναι μορφικό. Συζητούνται μύθοι και υπαινιγμοί μύθων που απαντούν στα διάφορα έμμετρα και πεζά λογοτεχνικά κείμενα, στα λεξικά και εγχειρίδια γραμματικής, στις συλλογές παροιμιών και παροιμιόμυθων, καθώς και στα σχόλια και υπομνήματα αρχαίων κειμένων.

Ο van Dijk συνοψίζει την προηγούμενη φιλολογική δραστηριότητα γύρω από τις διάφορες ομάδες κειμένων, σχολιάζει παραδειγματικά εκδοχές ή παραλλαγές γνωστών αρχαίων μύθων, καθώς και νεότερους μύθους, επισημαίνοντας πού έγκειται η πρωτοτυπία τους και ποιες είναι οι πιθανές πηγές έμπνευσης των βυζαντινών μυθογράφων. Το άρθρο έρχεται λοιπόν να αναπληρώσει ένα κενό που υπήρχε στη μεσαιωνική ελληνική φιλολογία, δίνοντας μια χρήσιμη παρουσίαση της βυζαντινής μυθογραφίας που θα αποτελέσει πολύτιμο βοήθημα για μελλοντικές λογοτεχνικές αναλύσεις, τις οποίες σήμερα στερούμαστε, όπως διαπιστώνει και ο ίδιος.³

Με το επόμενο κείμενο του τόμου («Οι μύθοι ζώων στην κλασική αραβική λογοτεχνία», σσ. 185-207) προχωρούμε ανατολικότερα. Η C. del Moral, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Γρανάδας, μας εισάγει στην ελκυστική, και συχνά παραμελημένη από τους δυτικοευρωπαίους φιλόλογους, αραβική μυθογραφία.

Επειδή οι παραδοσιακές ειδολογικές κατατάξεις της αραβικής γραμματείας διαφέρουν από τις αντίστοιχες της δυτικής, η εισηγήτρια ξεκινά εκθέτοντας εν συντομία τα βασικά γνωρίσματα των δύο χαρακτηριστικών ειδών στα οποία εντάσσεται αυτό που στη Δύση ονομάζουμε «μύθο». Στο κεντρικό τμήμα της εισήγησης περιγράφονται σφαιρικά ορισμένα δείγματα της αραβικής μυθογραφικής παράδοσης. Περιλαμβάνονται εδώ οι μύθοι που αποδίδονται στον μυθικό Λουκμάν την αντίστοιχη δηλαδή μορφή του Αισώπου της ελληνικής παράδοσης, καθώς και το μυθογραφικό υλικό που απαντά σε κείμενα δύο ιδιαίτερων, συγγενικών ειδών της αραβικής λογοτεχνίας, του «αντάβ», ηθικοδιδασκτικών ιστοριών, εγκιβωτισμένων σ' ένα αφηγηματικό πλαίσιο, που απευθύνονται στους μορφωμένους της ανώτερης τάξης, και του «ρασαίλ», συνθέσεων σε μορφή επιστολής, αλλά με φιλοσοφικό περιεχόμενο. Στην πρώτη ομάδα, που αντιστοιχεί ίσως στους «καθρέφτες ηγεμόνων» της δυτικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας, ανήκουν τα δημοφιλέστατα έργα *Καλίλα ουα-Ντίμνα*, *Σιντμπάντ* ο

3. Για τους μύθους των λόγων βυζαντινών μορφών του Στεφανίτη και Ιχνηλάτη βλ. τώρα και H. Condylis-Bassoukos, *Stéphanitès kai Ichnelatès, traduction grecque (XIe siècle) du livre Kalila wa-Dimna d'Ibn al Mugaffa' (VIII siècle). Étude lexicologique et littéraire*, Leuven 1997, ειδικά σσ. 43 κ.ε.

Φιλόσοφος και Αλφ λάιλα ουα-λάιλα ή Χίλιες και μια νύχτες. Η μελετήτρια προσθέτει στο τέλος κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις σχετικά με τη σημασία των ζώων και την παρουσία τους στον αραβικό πολιτισμό και το λαϊκό υλικό/λαογραφία, παρακινώντας ταυτόχρονα τους λαογράφους να καταγράφουν τις αμέτρητες λαϊκές προφορικές διηγήσεις και μύθους ζώων που σώζονται ακόμη σήμερα στη Βόρεια Αφρική.

Η συγγρ. δεν προχωρεί, ωστόσο, σε νέες υποθέσεις και λεπτομερείς εξετάσεις μύθων· απλώς τονίζει ότι η αραβική παράδοση καταλαμβάνει ξεχωριστή θέση στη μεσογειακή μυθογραφία, λόγω της πρωτότυπης και διασκευαστικής δραστηριότητας ανώνυμων και επώνυμων αράβων συγγραφέων, ενώ σωστά υπογραμμίζει επίσης τη συμβολή του αραβικού-ισλαμικού κόσμου στη διάδοση ελληνικών ή ανατολικότερων (ινδικών και περσικών) μύθων στη Δύση διαμέσου της Ιβηρικής Χερσονήσου.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με δύο εισηγήσεις που αφιερώνονται στην ισπανική λογοτεχνική παράδοση. Η πρώτη είναι της καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας M. Morreale και εντάσσεται στον χώρο της υστερομεσαιωνικής ισπανικής γραμματείας. Ο τίτλος της («Ο μύθος στον Μεσαίωνα· το Βιβλίο του Juan Ruíz ως εκπρόσωπος του *Isopete*», σσ. 209-238) είναι πάντως ευρύτερος από το περιεχόμενο. Η εισηγήτρια αναλαμβάνει μια σύντομη παρουσίαση των μύθων που είναι ενταγμένοι στο ηθικοδιδασκτικό ποίημα του 14ου αι. *Libro de Buen Amor*, που αποδίδεται στον κληρικό Juan Ruíz. Η Morreale παραθέτει καταρχήν έναν πίνακα με όλους αυτούς τους μύθους, καθώς και τα χωρία όπου απαντούν, και στη συνέχεια σχολιάζει τα βασικά τους χαρακτηριστικά.

Σύμφωνα με την ιταλίδα μελετήτρια αυτά τα δείγματα της ισπανικής μεσαιωνικής μυθογραφίας έχουν παραμεληθεί από τους φιλόλογους για δύο κυρίως λόγους· πρώτον, διότι τα μηνύματα που περιέχουν οι μύθοι θεωρούνται ολοφάνερα και, δεύτερον, εξαιτίας της δήθεν δυσκολίας που δημιουργεί η αντιπαραβολή του ισπανικού ποιήματος με τις πιθανές λατινόγλωσσες πηγές του. Όπως δίκαια επισημαίνει η συγγρ., η αντιπαραβολή αυτή είναι απαραίτητη για να έχουμε σαφή εικόνα της διασκευαστικής πρωτοτυπίας κάθε συγγραφέα. Αυτό ακριβώς επιχειρεί λοιπόν η ίδια στο δεύτερο μέρος του άρθρου της. Επιλέγει έναν μύθο του *Libro* και τον εξετάζει σε σύγκριση με το αντίστοιχο κομμάτι που απαντά στο *Isopete* (την ισπανική δηλαδή παράφραση της λατινικής *Vita Aesopi*), στον Φαίδρο, καθώς και σε άλλα δύο λατινόγλωσσα κείμενα ανώνυμων μεσαιωνικών συγγραφέων. Η παράλληλη εξέταση δεν γίνεται, ωστόσο, στο συμβολικό-σημασιολογικό επίπεδο, κάτι που θα ήταν πιο ενδιαφέρον, αλλά στο φραστικό (γλώσσα, μέτρο και ομοιοκαταληξία). Επίσης, η Morreale δεν καταλήγει σε κανένα συμπέρασμα, εκτός από τη γενικά αποδεκτή διαπίστωση της λογοτεχνικής αξίας της σύνθεσης του J. Ruíz.

Στο τέλος της εισήγησης η μελετήτρια υπογραμμίζει την καθυστέρηση της έρευνας σε σχέση με τον μεσαιωνικό λατινικό μύθο και προ-

τρέπει τους καθηγητές των λατινικών – στις ευρωπαϊκές χώρες με λατινογενείς γλώσσες – να χρησιμοποιούν στη διδασκαλία κείμενα της μεσαιωνικής εποχής, όπως, λ.χ., αυτά που παραδίδουν Αισωπικούς μύθους, επειδή παρουσιάζουν λιγότερη γλωσσική δυσκολία για τους μαθητές τους.

Το τελευταίο κείμενο («Ο μύθος ως μοτίβο στην Εμβληματική και τα Σχόλια του Brocense στα *Emblemata* του Alciato», σσ. 234-275) μας φέρνει στην αναγεννησιακή περίοδο. Η εισήγηση του F. J. Talavera Estesο, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Μάλαγας, στρέφεται στο ευρύτερο ερευνητικό πεδίο της Εμβληματικής και του θέματος των συγγενικών σχέσεων αυτού του «ελάσσονος» γένους με τον μύθο. Συγκεκριμένα, ο λατινιστής συγγρ. εξετάζει με συνθετικό τρόπο την προσαρμογή του παραδοσιακού μυθολογικού υλικού στο πρώτο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της Εμβληματικής, στο έργο του ιταλού A. Alciato, μέσω των σχετικών Σχολίων του ονομαστού ισπανού ουμανιστή του 16ου αι. F. Sánchez, γνωστού ως Brocense.

Πρώτα απ' όλα ο μελετητής συνοψίζει με οξυδέρκεια τα χαρακτηριστικά αυτού του ιδιαίτερου προϊόντος της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής αναγεννησιακής δραστηριότητας, καθώς και τους παράγοντες που συνέβαλαν στη γέννησή του. Η Εμβληματική απεικονίζει καταρχήν την επιβίωση ορισμένων πολιτισμικών στοιχείων παλαιότερων εποχών, όπως η μεσαιωνική εραλδική παράδοση, χαρακτηριστική του ιπποτικού πνεύματος. Από την άλλη, συνδέεται με το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ουμανιστών για το επίγραμμα, που εντάσσεται στο γενικό φαινόμενο της αρχαιολατρίας και αρχαιογνωσίας της Αναγέννησης. Εξάλλου, στη διαμόρφωση αυτού του είδους έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο η επίδραση της μυθολογικής παράδοσης και, συγκεκριμένα, η ομοιότητα, ως προς τη μορφή και τη σημασία, των βιβλίων εμβλημάτων με τις εικονογραφημένες συλλογές μύθων.

Στο δεύτερο τμήμα της εισήγησης ο συγγρ. αφήνει τη θεωρητική ανάλυση του θέματος και παραθέτει κάποια παραδείγματα εμβλημάτων από τη συλλογή του Alciato, εντοπίζοντας τις πηγές έμπνευσης από τις οποίες αντλεί ο τελευταίος και αξιοποιώντας τα σχετικά σχόλια του Brocense. Οι εύστοχες παρατηρήσεις του καθηγητή Talavera Estesο συνοδεύονται από χρήσιμη φωτογραφική αναπαραγωγή των επιλεγμένων εμβλημάτων.

Το βιβλίο δεν αστοχεί στις επιδιώξεις του. Η σαφήνεια και η οικονομία με τις οποίες θίγονται εν γένει τα διάφορα θέματα αποτελούν βασικό θετικό στοιχείο του. Ο τόμος προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη για τις πηγές, ανοίγει ερωτήματα και νέους ορίζοντες για μελέτη σχετικά με την παρουσία των ζώων στους μύθους και τη μεταφορική τους λειτουργία, ενώ πετυχαίνει στο να παρουσιάσει το μυθολογικό είδος και ως έκφραση του παραδοσιακού πολιτισμού των λαών, ως φωνή των πιο αδύναμων, ένα είδος δηλαδή «παρρησίας», καθώς και ως σπουδαίο διαπο-

λιτισμικό φαινόμενο. Οι μύθοι είναι ιστορίες που ταξιδεύουν και ενώνουν τους λαούς ευνοώντας έτσι τον συνεχή διάλογο ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Η διαχρονικότητα και η «ευελιξία» είναι δηλαδή βασικά χαρακτηριστικά του μύθου, που τον καθιστούν ένα περίπλοκο αλλά συνάμα ελκυστικό ερευνητικό πεδίο. Αυτό το τονίζει ο Adrados στο κείμενό του όταν σημειώνει ότι ο μύθος απαιτεί «multidisciplinar» και «multicultural» μελέτη.⁴

Οι εισηγητές ενίοτε προχωρούν σε εύστοχους συσχετισμούς μεταξύ μύθων διαφορετικών μεσογειακών παραδόσεων. Μια αναλυτικότερη συνεξέταση της δυτικοευρωπαϊκής, της βυζαντινής και της ανατολικής μυθολογικής παράδοσης μπορεί πάντως να αποβεί ενδιαφέρουσα και να οδηγήσει σε νέες διαπιστώσεις σχετικά με τις υποτιθέμενες πολιτισμικές ομοιότητες μεταξύ των λαών της αρχαίας Μεσογείου από την αρχαιότητα έως σήμερα. Παρότι δεν περιλαμβάνονται ορισμένες εξίσου σημαντικές στην εξέλιξη του είδους μεσογειακές παραδόσεις,⁵ ο δέκατος τόμος της σειράς «Mediterranea» αποτελεί αναμφισβήτητα αξιόλογη συμβολή για τέτοιου είδους επιβεβλημένες διακειμενικές και πολυκλαδικές διερευνήσεις.

Alicante
Venezia

SANTIAGO CARBONELL - ALBERTO FURLANETTO
MARTINEZ

Θεόδωρος Γ. Παππάς (επιμ.), *Κέρκυρα. Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας*, Αθήνα, Υ.Ε.Π.Θ. - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο - Δήμος Κερκυραίων, 2000, σελ. 341 + εικ. 78.

Το βιβλίο *Κέρκυρα: Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας* αποτελεί προϊόν του πειραματικού προγράμματος «Τοπική Ιστορία της Κέρκυρας» στο πλαίσιο της υλοποίησης των Σχολείων Εφαρμογής Πειραματικών Προγραμμάτων στην Εκπαίδευση υπό την επιστημονική εποπτεία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και με επιστημονικό υπεύθυνο τον Θ. Γ. Παππά, επίκουρο καθηγητή τότε του Ιόνιου Πανεπιστημίου. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο

4. Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσεται, λ.χ., η προσέγγιση του Ι. Θ. Παπαδημητρίου, «Μύθοι στο Βυζάντιο και στη Δύση», *Αισώπεια και Αισωπικά*, Αθήνα 1987, σσ. 105-125, ο οποίος όπως και ο ισπανός φιλόλογος, επισημαίνει ότι «το ίδιο το αντικείμενο πολλές φορές επιβάλλει να διασκελιζουμε τη συμβατική οριοθέτηση των επιστημονικών κλάδων».

5. Για το γενικότερο θέμα της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής μυθολογίας διαθέτουμε τις παλιές αλλά ακόμη χρήσιμες μελέτες των K. Grubmüller, *Meister Esopus. Untersuchungen zu Geschichte und Funktion der Fabel im Mittelalter*, Ζυρίχη - Μόναχο 1977, και P. Carnes, *Fable Scholarship. An Annotated Bibliography*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1985. Για την ιταλική παραδοση βλ. C. Filosa, «La favola e la letteratura esopiana in Italia dal Medio Evo ai nostri giorni», *Storia dei generi letterari italiani*, Μιλάνο 1952.

συντόνιστής του προγράμματος στο Σημείωμά του (σ. 9), το εγχειρίδιο περιέχει τη γραπτή μορφή προφορικών παρουσιάσεων στα σεμινάρια Τοπικής Ιστορίας που διοργανώθηκαν στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και εφαρμόστηκαν από εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε τρία δημοτικά σχολεία και τρία γυμνάσια του νησιού. Προτάσσονται πρόλογοι του δημάρχου Κερκυραίων (σσ. 11-13), του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου (σ. 15) και η εισαγωγή του αείμνηστου καθ. Παύλου Πετρίδη για τις «Προκλήσεις της Τοπικής Ιστορίας» (σσ. 17-18).

Ακολουθούν δεκατρία κεφάλαια από τα οποία, το πρώτο αποτελεί τη θεωρητική εισαγωγή στην έννοια της τοπικής ιστορίας, τα επόμενα επτά (κεφ. 2-8) καλύπτουν με χρονολογική σειρά την ιστορική πορεία του νησιού από τα προϊστορικά χρόνια ως σήμερα, και τα τελευταία πέντε (κεφ. 9-13) θίγουν θεματικά κάποιες εκφάνσεις του πνευματικού και υλικού βίου του νησιού κατά τους δύο τελευταίους αιώνες.

(1) Θ. Γ. Παππάς, «Τοπική Ιστορία από τη θεωρία στη σχολική πράξη» (σσ. 19-52). Ο συγγρ. στο πρώτο αυτό κείμενο της συναγωγής θίγει ακροθιγώς ζητήματα που αφορούν την έννοια της τοπικής ιστορίας σε αντιδιαστολή με «οποιαδήποτε άλλη μορφή ιστορίας» (σ. 22). Στη συνέχεια παρουσιάζει τον σκοπό της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας, προβαίνει σε μια παρατακτική και όχι συνθετική παρουσίαση των ενδεχόμενων θεμάτων προς έρευνα που μπορούν να αντληθούν από το βαθύ πηγάδι της τοπικής ιστορίας, καταρτίζει έναν κατάλογο πηγών της και προτείνει τρόπους εργασίας και διδακτικούς στόχους για το μάθημα. Τέλος, στο καταληκτήριο υποκεφ. του σταχυολογεί προβλήματα και διαβλέπει προοπτικές για το μέλλον. Το κείμενο δεν αποτελεί, πάντως, ένα θεωρητικό υπόβαθρο για τον υποψήφιο διδάσκοντα της τοπικής ιστορίας· δεν αρθρώνει δηλαδή γενικότερα θεωρητικό λόγο, διαφεύδοντας το πρώτο σκέλος του τίτλου του, μια και δεν υπεισέρχεται σε βασικούς προβληματισμούς των ιστοριογραφικών τάσεων που συνδέονται με το θέμα της τοπικής ιστορίας. Για παράδειγμα, αναφέρεται απλώς, και όχι με το πραγματικό της βάρος, η έννοια της μικροϊστορίας (σ. 24)· αιωρείται, αλλά δεν καταδεικνύεται η σημασία της ιστορίας των νοοτροπιών¹ (σ. 30)· αναφέρονται – μάλλον τυχαία – οι «προφορικές μαρτυρίες» (σ. 32), χωρίς να θίγεται η χρησιμότητα του θεωρητικού προβληματισμού περί βιωμένης εμπειρίας και προφορικής ιστορίας,² παρ' όλη τη συχνά άδικη κριτική που δέχτηκε για τη μεθοδολογία της η τελευταία· τέλος, απλώς υπονοείται η εδραιωμένη από δεκαετίες, στον δυτικό ακαδημαϊκό κόσμο,

1. Βλ. G. Duby, «Histoire sociale et histoire de mentalités», *Nouvelle Critique* 34 (1970) 11-19.

2. Βλ. D. Aron-Schnapper - D. Hanet, «D'Hérodote au magnétophone: sources aurales et archives orales», *Annales E.C.S.* 1 (1980) 183-200, και τελευταία, στα ελληνικά, το κλασικό πια έργο του P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, Αθήνα 2003.

ιστορική ανθρωπολογία. Το κείμενο αποτελεί μάλλον έναν οδηγό προς τους διδάσκοντες, που θίγει κάποια τεχνικά ζητήματα, χωρίς βέβαια να παρέχει και την ανάλογη παιδαγωγική υποστήριξη. Ωστόσο, πρέπει να παραδεχτεί κανείς πως συνοδεύεται από μια σχετικά καλή βιβλιογραφία τόσο σε ιστοριογραφικά θέματα όσο και σε παιδαγωγικές προσεγγίσεις.

(2) Θ. Γ. Παππάς - Κ. Πρέκα-Αλεξανδρή, «Η αρχαία Κέρκυρα» (σσ. 53-86). Στο κείμενο αυτό γίνεται αρχικά μια σύντομη πραγμάτευση στα προϊστορικά χρόνια της Κέρκυρας με ένα γενικευτικό χρονολογικό διαχωρισμό των περιόδων (παλαιολιθική, μεσολιθική, νεολιθική εποχή, εποχή χαλκού) που εν πολλοίς μπορεί να ισχύει ως χρηστικό σχήμα για την Πελοπόννησο, το Αιγαίο και ίσως τη Στερεά Ελλάδα, αλλά δεν φαίνεται να βρίσκει ανταπόκριση με την Κέρκυρα. Άλλωστε, τα τελευταία δημοσιεύματα για τις προϊστορικές θέσεις της ανάγονται στην πολύ μακρινή πια δεκαετία του 1960, ενώ οι έρευνες για τη μυκηναϊκή εγκατάσταση στους Έρμονες είναι ακόμη αδημοσίευτες. Στη συνέχεια παρέχεται μια ικανοποιητική γεγονοτολογική διαδρομή από τον 8ο αι. π.Χ. ως τον 4ο αι. μ.Χ. με έμφαση στα αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά χρόνια και απλές αναφορές στη Ρωμαϊοκρατία και την παλαιοχριστιανική Κέρκυρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τέταρτο υποκεφ., όπου προσφέρεται μια θεματική παρουσίαση της κοινωνικής ιστορίας της αρχαίας Κέρκυρας με αναφορές στις οχυρώσεις και τα λιμάνια της, στην αγορά, στη λατρεία, στον πολεοδομικό ιστό, στις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και την οικονομική της ανάπτυξη, και τέλος στην τέχνη, με έμφαση στα αρχιτεκτονικά γλυπτά από τον αρχαϊκό ναό της Αρτέμιδος. Σημαντική έλλειψη, ειδικά στο κεφ. αυτό, αλλά και γενικά σε όλο τον τόμο, είναι η απουσία ιστορικών χαρτών του νησιού που να διευκολύνουν την ανάγνωση των γεωγραφικών συσχετισμών και των θέσεων που αναφέρονται στο κείμενο.

(3) Αλίχη Νικηφόρου, «Διαπλοκή ανθρώπων και χώρου στην Κέρκυρα από τους μεσοβυζαντινούς ως τους νεότερους χρόνους» (σσ. 87-129). Στην εργασία της αυτή η ιστορικός και αρχαιολόγος Α. Νικηφόρου αφιερώνει δύο συντομώτατα κεφ. στη βυζαντινή ιστορία της Κέρκυρας και αμέσως μετά παρουσιάζει το νησί και τους θεσμούς του υπό τις δυτικές τους διοικήσεις, τους Ανδεγαυούς (1267-1386), τους Βενετούς (1386-1797), τους Δημοκρατικούς Γάλλους (1797-1799), το μόρφωμα της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), τους Αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807-1814), τους Βρετανούς (1815-1863), και κατά την ένωση της Επτανήσου με το ελληνικό κράτος το 1863. Τέλος, ως καθ' ύλην αρμόδια η συγγρ. αφιερώνει το - δυστυχώς συντομώτατο - τελευταίο υποκεφ. της συμβολής της στα αρχεία της Κέρκυρας και τη σημασία τους στην ιστορική έρευνα. Πέρα από τη διαδοχή των ιστορικών γεγονότων που παραθέτει - στοιχείο μάλλον περιττό, αφού στις επόμενες εργασίες του τόμου παρουσιάζονται αναλυτικότερα - το κείμενό της είναι πολύ χρήσιμο ως πρώτη σκιαγράφηση της κοινωνικής ιστορίας του νησιού, με πληροφο-

ρίες για την πολεοδομική σύσταση και εξέλιξη της πόλης της, αλλά κυρίως για τις δημόσιες τελετές, για τις οποίες άλλωστε εξέδωσε το 1999 άρτια μονογραφία βασισμένη σε αρχειακές πηγές.

(4) Σπ. Ασωνίτης, «Η μεσαιωνική Κέρκυρα» (σσ. 131-156). Το κείμενο εκτείνει το αντικείμενο της πραγμάτευσής του από την πρωτοβυζαντινή περίοδο (5ος αι.) ως το τέλος της ανδεγαυικής κυριαρχίας (1386). Μετά από τη συμβατική περιοδολόγηση της μεσαιωνικής ιστορίας του νησιού ακολουθεί ένα πολύ χρήσιμο υποκεφ. με πληροφορίες ιστορικής γεωγραφίας, όπου δυστυχώς ο μεγάλος αριθμός ονομάτων και – κυρίως τοπωνυμικά και ανθρωπωνυμικά – δεν υποστηρίζονται και από το ανάλογο εποπτικό υλικό. Στα επόμενα κεφ., πέρα από την πολιτική και στρατιωτική ιστορία, θίγονται ζητήματα διοικητικά, δικαιικά, οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής διαστρωμάτωσης (με κάποιες ελάχιστες πληροφορίες για την εβραϊκή κοινότητα και τους τσιγγάνους).

(5) Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Η βενετική παρουσία (1386-1797)» (σσ. 157-174). Μακριά από κάθε έννοια παραδοσιακής και συμβατικής ιστοριογραφικής σχολής, ο Ν. Καραπιδάκης μας παρέχει ένα γνωστό αλλά πάντα χρήσιμο μεθοδολογικό σχήμα με σαφείς τις επιρροές στον τρόπο γραφής από τη σχολή των Annales και των γάλλων ιστορικών του 20ού αι. Εδώ ξαναμοιράζονται τα χαρτιά της τράπουλας της Βενετοκρατίας και στο τραπέζι πέφτουν, συνθετικά πια και όχι αναλυτικά, θέματα όπως το γενικό ιστορικό κλίμα της εποχής στην Ευρώπη, το ειδικό ιστορικό «μικροκλίμα» στην Κέρκυρα, η έννοια και η πρακτική του βενετικού «άρχειν» και του κερκυραϊκού «άρχεσθαι», η αμυντική και οχυρωτική πολιτική των Βενετών και η αποτύπωσή τους στον χώρο αλλά και στην πολιτική νοοτροπία και, τέλος, η συμβολή της βενετοκρατίας στον σταδιακό εκχρηματισμό της οικονομίας και στην ανάδυση της αστικής τάξης, φαινόμενα που προοιωνίζονται τη μετεξέλιξη της Κέρκυρας προς τη διάδοχη κατάσταση του 18ου και 19ου αι. Πρόκειται για μια εργασία στο πνεύμα της οποίας δυστυχώς δεν είναι συνηθισμένοι να μελετούν την ιστορία οι μαθητές (πόσο μάλλον να τη διδάσκουν τα αναλυτικά προγράμματα του εκπαιδευτικού συστήματος).

(6) Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Κέρκυρα την περίοδο 1797-1864» (σσ. 175-194). Η συγγρ. προβαίνει σε μια συστηματική αφήγηση των γεγονότων που υπαγορεύτηκαν από τη διαδοχή πολιτικών και πολιτειακών αλλαγών που συνέβησαν μέσα στα 67 αυτά χρόνια. Παρουσιάζονται η θνησιγενής διακυβέρνηση των Δημοκρατικών Γάλλων (1797-1799), η μεταβατική ρωσοτουρκική κατοχή (1799-1800), η αριστοκρατική – και γι' αυτό χωρίς λαϊκό έρεισμα – Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807), η επαναφορά των Γάλλων (1807-1809), του Ναπολέοντα, που κατέστησαν την Κέρκυρα επιτροπεία της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, και τέλος η Αγγλοκρατία (1809-1864) με τους αλλεπάλληλους διορισμούς αυταρχικών κυβερνητών (αρμοστών). Η εργασία συνοδεύεται από πα-

ράρτημα χρονολογικού πίνακα ο οποίος αδικαιολόγητα ξεκινά από την υπαγωγή των Κυθέρων στη Βενετία (1363).

(7) Ξ. Βλάχος, «Από την Ένωση ως σήμερα», (σσ. 195-218). Ο αρχιτέκτων μηχανικός Ξ. Βλάχος διατρέχει το διάστημα των 136 τελευταίων χρόνων του νησιού ως την έκδοση του τόμου, χωρίζοντάς το σε περιόδους με τεχνικά περισσότερο κριτήρια παρά ακολουθώντας τις εσωτερικές ιστορικές αλλαγές. Κατά την πρώτη περίοδο, ως την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, διαβλέπει τις δομικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές που συμβαίνουν στο νησί και οδηγούν στην ενσωμάτωσή του στον κορμό του εθνικού κράτους. Παρόμοιους όρους διακρίνει και στην επόμενη περίοδο, ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σημείο καμπής είναι όντως ο βομβαρδισμός της πόλης από τους Γερμανούς το 1943 που έφερε την απώλεια σημαντικών κτιρίων. Καταλήγει, με τις όποιες παγίδες κρύβει το εγχείρημα, στην ανάδειξη της «ιστορικότητας» της σημερινής ζωής, που αποδεικνύει τελικά και τη δικαιολογημένη αμηχανία να γράψουμε τη σύγχρονη ιστορία μας. Απουσιάζει κατάλογος ενδεικτικής βιβλιογραφίας.

(8) Ε. Πρόντζας, «Οικονομία και κοινωνία της Κέρκυρας ανάμεσα στο χθες και το σήμερα» (σ. 219-231). Στη σύντομη συμβολή του ο Ε. Πρόντζας παρουσιάζει (σε α΄ πληθυντικό πρόσωπο) την οικονομική ανάπτυξη του νησιού κατά τον 20ό αι. και μάλιστα κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του, βασισμένος σε ποσοτικά στοιχεία δημόσιων φορέων με την «τεχνική των διαγραμμάτων». Υπάρχουν τρία διαγράμματα εμπορικής και οικονομικής ανάπτυξης, τέσσερα δημογραφικής και πληθυσμιακής εξέλιξης και δύο διαγράμματα για το ΑΕΠ. Είναι μια χρήσιμη συμβολή στην έρευνα της σύγχρονης τοπικής ιστορίας με στοιχεία, και κυρίως μεθοδολογικά εργαλεία, με τον χειρισμό των οποίων δεν είναι εξοικειωμένη η πλειονότητα των επαγγελματιών ιστορικών και φυσικά, ακόμη λιγότερο, οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν ιστορία. Πρόκειται όμως για ποσοτική ιστορία;³ Την απουσία ενδεικτικής βιβλιογραφίας ισοσκελίζει η σημείωση της τελευταίας σελίδας για τις πηγές των στοιχείων που παρατίθενται στην εργασία.

(9) Θ. Πυλαρινός, «Η πνευματική ζωή στην Κέρκυρα» (σσ. 233-263). Γίνεται μια σκιαγράφηση της πνευματικής ζωής στο νησί τόσο με χρονολογική σειρά όσο και θεματικά. Ο συγγρ. ξεκινά από την εποχή της Βενετοκρατίας και καταλήγει στον 20ό αι. Τα θέματα που θίγονται αφορούν την παιδεία, τα πνευματικά ιδρύματα, το θέατρο, τους ιστορικούς και τους λαογράφους του νησιού και τον τύπο. Όπως είναι φυσικό για τα ενδιαφέροντα του συγγρ., το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας

3. Για τις μεθόδους και τους στόχους της ποσοτικής ιστορίας βλ. F. Furet, «Η ποσοτική ιστορία», στο Ζ. Λε Γκοφ - Π. Νορά (επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, μτφρ. Κλ. Μιτσούτσκη, Αθήνα 1981, σσ. 67-89.

καταλαμβάνεται από την παρουσίαση της λογοτεχνικής παραγωγής, με προεξάρχοντες τους κερκυραίους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής αλλά και τους σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους του 20ού αι. Παρά την αδιαμφισβήτητη σημασία των προσωπικοτήτων που παρουσιάζονται στο πλαίσιο της καταγραφής της τοπικής πνευματικής ζωής, θεωρούμε ότι ίσως θα ήταν προτιμότερο να γίνει μια αυστηρότερη επιλογή και πιο εμβριθής ανάλυση, από τη σκονοτενή παρουσίαση πάμπολλων ονομάτων που μάλλον βουλιάζουν την εργασία.

(10) Γ. Μπώκος, «Η τυπογραφία και το βιβλίο στα Ιόνια νησιά» (σσ. 265-275). Ο συγγρ. καταπιάνεται με το πολύ σημαντικό – και εν πολλοίς – άγνωστο θέμα της τυπογραφίας και βιβλιοπαραγωγής στα Ιόνια νησιά από τα τέλη του 18ου αι. (1798) ως τα μέσα του 19ου αι. (1849). Προηγούνται εισαγωγικές πληροφορίες για την εποχή πριν από την ανάπτυξη των τυπογραφικών επιχειρήσεων στα Ιόνια και τις συνθήκες που οδήγησαν προς αυτήν την κατεύθυνση. Παρουσιάζεται η δράση του δημόσιου κερκυραϊκού τυπογραφείου περισσότερο ως οργάνου των αλληλοδιάδοχων κυβερνήσεων (Δημοκρατικοί Γάλλοι, ρωσοτουρκική κατοχή, Επτάνησος Πολιτεία, Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, Αγγλοκρατία), παρά ως φορέα εκτύπωσης εντύπων για λογαριασμό ιδιωτών. Για τα έντυπα ύστερα από τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθεροτυπίας στα Ιόνια (1848) αφιερώνονται μόνο λίγες γραμμές, γεγονός που φανερώνει την έλλειψη συστηματικών μελετών για το θέμα και την εποχή. Άλλωστε και η παράθεση της φτωχής επιλογής βιβλιογραφίας στο τέλος του κειμένου τονίζει αυτό το κενό.

(11) Θ. Χρήστου, «Η τέχνη στην Κέρκυρα» (σσ. 277-298). Αρχικά ο Θ. Χρήστου κάνει κάποιες νύξεις μέσα σε λίγες αράδες για τα όντως ελάχιστα κατάλοιπα της βυζαντινής τέχνης στο νησί.⁴ Εξίσου όμως τηλεγραφικά παρουσιάζει και την πλούσια ποσοτικά όσο και ποιοτικά μεταβυζαντινή ζωγραφική παραγωγή του νησιού, παρά τις γνωστές από χρόνια μονογραφίες πάνω στο θέμα.⁵ Το βάρος πέφτει στον 19ο και τον 20ό αι. και στα σημαντικά καλλιτεχνικά επιτεύγματα της εποχής. Γίνεται μια παρατακτική παρουσίαση των καλλιτεχνών και των έργων τους (στη ζωγραφική, τη γλυπτική και τη χαρακτική) με βάση παραδοσιακές αρχές της ιστορίας της τέχνης, ενώ λείπει και το εγχείρημα ένταξής τους στα κοινωνικά συμφραζόμενα και η κατάδειξη της σχέσης της λεγόμενης Επτανησιακής Σχολής με τα ευρωπαϊκά ρεύματα, τα οποία εν πολλοίς

4. Βλ. αναλυτικά P. L. Vocotopoulos, «Fresques du XIe Siècle à Corfu», *Cahiers Archéologiques* 21 (1971) 151-180.

5. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, και D. D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und die anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 30 A-B], Μόναχο 1975.

εισήγαγαν στην Ελλάδα Επτανήσιοι.⁶ Οι έξι φωτογραφίες έργων του 19ου και 20ού αι. είναι μάλλον ελάχιστες για την πληθώρα των ονομάτων και των έργων που παρατίθενται στην εργασία.

(12) Χ. Ξανθουδάκης, «Η μουσική στην Κέρκυρα» (σσ. 299-306). Ο συγγρ. κάνει μια αναφορά στις μελοδραματικές παραστάσεις που στέγαζε το θέατρο Σαν Τζιάκομο, στον πολύ Ν. Μάντζαρο και στους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής (τον Σ. Ξύνδα, τον Ι. Λιβεράλη, τους Λαμπελέτ, τον Σ.-Φ. Σαμαρά κ.ά.). Και σ' αυτή την εργασία η παρατιθέμενη βιβλιογραφία είναι ελλιπέστατη.

(13) Ν. Πακτίτης, «Η κερκυραϊκή λαϊκή παράδοση» (σσ. 307-335). Ο συγγρ. στο πρώτο κεφ. αποδύεται σε μίαν αναλυτική περιγραφική παράθεση των εθίμων του νησιού, που συνδέονται με το θρησκευτικό εορτολόγιο. Πρόκειται για πεπαλαιωμένη λαογραφική γραφή που δεν προσφέρει ουσιαστικά κανένα στοιχείο στην ανθρωπολογική μελέτη της διαχείρισης του χρόνου από τη λαϊκή κοινωνία. Με τον ίδιο τρόπο παρουσιάζονται κατόπιν η δημοτική μουσική, η ενδυμασία, η κατοικία, τομείς της λαϊκής τέχνης, οι αγροτικές εργασίες και ο γάμος.

Τον τόμο κλείνει υπόμνημα των εικόνων που συνοδεύουν τα κείμενα, για τη μεγάλη πλειονότητα των οποίων, όμως, δεν αναφέρεται η προέλευση (μουσείο, συλλογή, αρχείο), ενώ σε άλλες υπάρχουν συντομογραφίες για την προέλευσή τους που δεν αναλύονται πουθενά· το γεγονός υποδηλώνει ότι οι εικόνες υπομνηματίστηκαν από κάθε συγγραφέα των κεφαλαίων του βιβλίου ανεξάρτητα, χωρίς την εκδοτική φροντίδα του επιμελητή. Ωστόσο, η γλωσσική επιμέλεια των ίδιων των κειμένων έγινε με υποδειγματική συνέπεια από τον Θ. Γ. Παππά, και η τυπογραφική εικόνα του βιβλίου είναι άρτια.

Ήερα από τις παραπάνω παρατηρήσεις οφείλουμε να σημειώσουμε ότι πρόκειται για μια αξιόπαινη προσπάθεια.

Θεσσαλονίκη

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΑΛΑΔΑΚΗΣ
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΤΣΟΥΒΑΛΑΣ

Maria Mavroudi, *A Byzantine Book on Dream Interpretation. The «Oneirocriticon of Achmet» and its Arabic Sources*, Leiden - Boston - Köln, Brill 2002, σελ. 522.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί, όπως άλλωστε αναγράφεται και στη σ. vii, αναθεωρημένη μορφή της διδακτορικής διατριβής *The So-called «Oneirocriticon of Achmet». A Byzantine Book on Dream Interpretation and its Arabic Sources* της πτυχιούχου του Α.Π.Θ. και βυζαντινολόγου-αραβολόγου Μαρίας Μαυρουδής, μεταδιδακτορικής υποτρόφου στο Βυζαντινό Κέντρο του

6. Για το θέμα βλ. Α. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και 19ου αιώνα*, Ιωάννινα 1978.

Dumbarton Oaks (η διατριβή υποστηρίχθηκε στο Τμήμα Βυζαντινών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Harvard το 1998· επόπτης ήταν ο κορυφαίος βυζαντινολόγος I. Ševčenko).

Τα κύρια πορίσματα της διατριβής παρουσιάζονται περιληπτικά και στο άρθρο της συγγρ. «Το λεγόμενο *Ονειροκριτικόν του Αχμέτ*: ένα βυζαντινό βιβλίο ονειροκριτικής και οι αραβικές πηγές του», στο αφιέρωμα «Το όνειρο στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 79 (Ιούνιος 2001) 34-40.

Επειτα από τον Πίνακα περιεχομένων (σσ. v-vi) και τις οφειλόμενες Ευχαριστίες προς άτομα και φορείς που υποστήριξαν την έρευνα (σσ. vii-viii) παρατίθεται ένας Αλφαβητικός κατάλογος συντομογραφιών βιβλίων, περιοδικών και λεξικών (σσ. viii-x). Ακολουθεί σύντομο σημείωμα της συγγρ., όπου δίνονται οι εκδόσεις της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, καθώς και του Κορανίου, από τις οποίες προέρχονται τα παραθέματα του βιβλίου.

Οι 472 σελίδες του κυρίου σώματος του βιβλίου αριθμούνται σε δέκα κεφάλαια και τέσσερα παραρτήματα. Στο πρώτο κεφ., που έχει εισαγωγικό χαρακτήρα και απαρτίζεται από πέντε υποκεφ. (1. «The Author of the *Oneirocriticon* and His Sources», σσ. 1-4, 2. «Earlier Scholarship», σσ. 5-31, 3. «The Author of the *Oneirocriticon*», σσ. 32-40, 4. «The Author's Sources», σσ. 41-58, 5. «The Author's Patron», σσ. 59-62) η συγγρ. ξεκινά από ορθές διαπιστώσεις για την παρούσα κατάσταση της έρευνας και την καθυστέρησή της σε θέματα όπως η ταυτότητα του συντάκτη του κειμένου και η σχέση του με την αραβική ονειροκριτική παράδοση καθώς και η σχέση του βυζαντινού *Ονειροκριτικού* με το αρχαίο ελληνικό ονειροκριτικό κείμενο του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού.

Καρπός της συστηματικής ενασχόλησης της συγγρ. με την ονειροκριτική παράδοση της όψιμης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα είναι, επίσης, η νεοελληνική μετάφραση των *Ονειροκριτικών* του Αρτεμίδωρου (*Αρτεμίδωρου Ονειροκριτικά*, εισ.-μτφρ. Μαρία Μαυρουδή, Αθήνα 2002, σελ. 325), η οποία συνοδεύεται από περιεκτική Εισαγωγή (σσ. 9-42) σχετική με τα βιογραφικά δεδομένα, το περιεχόμενο, τη χειρόγραφη παράδοση, τις κριτικές εκδόσεις και μεταφράσεις του έργου, τη σχέση του Αρτεμίδωρου με τη βυζαντινή και αραβική ονειροκριτική, καθώς και τις επιδράσεις του στη σύγχρονη ονειροκριτική και ψυχανάλυση. Τη μετάφραση συμπληρώνει ευρετήριο εννοιών, ονειρικών συμβόλων και κυρίων ονομάτων (σσ. 305-325). Ελάχιστα θα είχε να παρατηρήσει κανείς σχετικά με τη μετάφραση του κειμένου, η οποία βασίζεται στην έκδοση του R. A. Pack, *Artemidori Daldiani Oneirocriticon Libri V*, Λυψία, Biblioteca Teubneriana, 1963, και έχει γίνει με μεγάλη ακρίβεια και γνώση του ύφους και της γλώσσας του Αρτεμίδωρου.

Το δεύτερο κεφ. («The Language of the *Oneirocriticon*», σσ. 63-90) ασχολείται με τη γλώσσα του κειμένου, η οποία παρουσιάζει κάποιες

ιδιομορφίες, επειδή σε ορισμένες περιπτώσεις ο συντάκτης προσαρμόσε το κείμενο στη γλώσσα των πηγών του. Το κείμενο παρουσιάζει ασυνταξίες και γραμματικά λάθη που προδίδουν την προέλευσή του από τα αραβικά: εκφράσεις που ακούγονται σόλοικες στα ελληνικά, ενώ, αν μεταφραστούν κατά λέξη στα αραβικά, δίνουν ένα ομαλό κείμενο σύμφωνα με τους συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες της κλασικής αραβικής γλώσσας. Η συγγρ. επισημαίνει αναλυτικά και μεθοδικά τις ιδιομορφίες αυτές που αφορούν τη γραμματική, το συντακτικό και το λεξιλόγιο του κειμένου.

Το τρίτο κεφ. χωρίζεται σε τέσσερα υποκεφ. (1. «The Manuscript Tradition, Translations, Editions», σ. 91, 2. «Greek Manuscripts», σσ. 92-110, 3. «Translations», σσ. 111-118, 4. «Editions», σσ. 119-127). Εδώ γίνεται λεπτομερής και συστηματική περιγραφή των 7 ελληνικών χφφ (Paris. Suppl. gr. 690, Vat. gr. 573, Bononiensis [Bibliothecae Universitatis] 3632, British Library Additicius 8240, Petropolitanus Bibl. Acad. scient. graec. 161, Zagora [Βιβλιοθήκη Ζαγοράς Πηλίου] 89, Marc. gr. 299) που ήταν άγνωστα στον παλιότερο εκδότη F. Drexl, ενώ περιγράφονται συνοπτικά τα 16 γνωστά και από παλιότερα ελληνικά χφφ, από τα οποία 8 (Vindob. philos. et philol. gr. 111 [= R], Vindob. philos. et philol. gr. 162 [= S], Vindob. philos. et philol. gr. 287 [= T], Vindob. philos. et philol. gr. 297 [= V], Leidens. Voss. 49 [= L], Paris. gr. 2511 [= P], Ambros. gr. 592 [= A], Berol. gr. 171 [= B]) χρησιμοποιήθηκαν στην έκδοσή του (τα υπόλοιπα 8 χφφ: Paris. gr. 2538, Paris gr. 2427, Paris. gr. 2419, Borbon. gr. 356 [III. E. 34], Cantabrig. gr. 1386 [O 8. 11, 6102], Athos, Iviron 4285. 165, Hierosol. [Πατριαρχείου] gr. 220, Hierosol. [Αγίου Σάββα] gr. 555). Αναζητούνται οι σχέσεις που διέπουν τα χφφ, καταγράφονται οι εκδόσεις του κειμένου (με πρώτη την editio princeps του 1603 από τον N. Rigault και τελευταία την κριτική έκδοση Drexl του 1925) καθώς και οι μεταφράσεις (δύο λατινικές του 12ου αι., η πρώτη αποσπασματική από τον Pascalis Romanus, που συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο του *Liber Thesauri Occulti* και η δεύτερη ολοκληρωμένη από τον Leo Tuscus, και μία λατινική του 1577 από τον J. Loewenklaus· καθεμιά από τις λατινικές μεταφράσεις αποδόθηκε σε μεγάλο αριθμό νεότερων γλωσσών).

Εδώ φανερώνεται η ικανοποιητική παλαιογραφική και φιλολογική κατάρτιση της συγγρ., που έχει στέρεες γνώσεις για την κριτική και εκδοτική τόσο των λόγιων/αρχαϊστικών όσο και των δημωδών κειμένων. Η κωδικολογική ανάλυση και η παρουσίαση της προηγούμενης βιβλιογραφίας είναι προσεκτική (πιο ενδιαφέρουσα είναι η αναλυτική εξέταση των 7 χφφ που γίνονται γνωστά για πρώτη φορά). Παρόλο που η συγκεκριμένη μελέτη δεν έχει στόχο την κριτική ή φιλολογική έκδοση του *Ονειροκριτικού*, τόσο η προτίμηση για μια συντηρητική εκδοτική πρακτική όσο και η διαπίστωση ότι χρειαζόμαστε καινούρια έκδοση είναι δικαιολογημένες. Ωστόσο, φαίνεται απρόσφορη η πρόταση για μια ενιαία,

τελική κριτική έκδοση που θα παίρνει υπόψη όλο το σωζόμενο χειρόγραφο υλικό, τη μετάφραση του Leo Tuscus, το *Liber Thesauri Occulti*, την αραβική ονειροκριτική και όλους τους κλάδους της ελληνικής, λατινικής και αραβικής παράδοσης. Το μέγεθος των εκδοτικών προβλημάτων ενός τέτοιου εγχειρήματος θα ήταν αξεπέραστο. Την ανάγκη να μελετηθούν οι παλιότεροι γνωστοί κώδικες που για διάφορους λόγους δεν χρησιμοποιήθηκαν τελικά για την αποκατάσταση και την έκδοση του κειμένου από τον Drexl επισημαίνει και ο Δ. Α. Χρηστίδης: προτείνει την επέκταση της έρευνας και στους αρχαιότερους κώδικες (όπως ο Patmiacus gr. 6, χρονολογημένος στον 11ο αι.) που παραδίδουν το ανθολόγιο *Florilegium Baroccianum*, στο οποίο περιλαμβάνεται ένα απόσπασμα του Ονειροκριτικού με τον τίτλο του Σιρίμ· απόσπασμα που, ενδεχομένως, ανήκει σε παλιότερη, άγνωστη ως τώρα, recensio του έργου. Για το συγκεκριμένο ανθολόγιο βλ. S. Ihm, *Ps.- Maximus Confessor: Erste kritische Edition einer Redaktion des sacro- profanen Florilegiums Loci communes*, Stuttgart 2001, καθώς και τις βιβλιοκρισίες του Δ. Α. Χρηστίδη για την έκδοση του Sargologos, *Ελληνικά* 42 (1991-1992) 210-220 και για την έκδοση της Ihm στο *Bryn Mawr Classical Review* 10 (2002) 10.

Το τέταρτο κεφ. απαρτίζεται από τέσσερα υποκεφ. (1. «Comparing Artemidoros and Arabic Dream Interpretation with the *Oneirocriticon*», σσ. 128-134, 2. «The Arabic Translation of Artemidoros», σσ. 135-141, 3. «The Arrangement of Chapters», σσ. 142-148, 4. «Principles of Dream Interpretation», σσ. 149-167). Εδώ συγκρίνεται το ελληνικό κείμενο με την αραβική ονειροκριτική παράδοση, προκειμένου να εξηγηθεί η ασυμβατότητα δεδομένων, όπως η σύνδεση του Ibn Sirin, μιας από τις σημαντικότερες θρησκευτικές φυσιογνωμίες κατά την πρώτη ισλαμική περίοδο, με τον χαλίφη και ονειροκρίτη al- Ma'niin (ο οποίος έζησε περίπου εκατό χρόνια αργότερα), ο αναφερόμενος στον πρόλογο και στους τίτλους των επιμέρους κεφαλαίων συσχετισμός όχι με αραβικές αλλά με ινδικές, περσικές και αιγυπτιακές πηγές, καθώς και ο έκδηλος χριστιανικός χαρακτήρας του έργου. Επισημαίνεται ακόμη η τεράστια επίδραση που άσκησε στην αραβική ονειροκριτική η μετάφραση, κατά τον 9ο αι., από τα ελληνικά στα αραβικά των πέντε βιβλίων των *Ονειροκριτικών* του Αρτεμίδωρου (2ος αι. μ.Χ.), η οποία εκπονήθηκε από τον Hunayn b. Ishāq. Η συγγρ. φαίνεται ενημερωμένη τόσο για τον βυζαντινό όσο και για τον υπόλοιπο ανατολικό μεσαιωνικό γραμματειακό χώρο. Όπως τονίσαμε και προηγουμένως, η συμβολή της έγκειται, κυρίως, στο ότι συνδυάζει την παλαιογραφική ακρίβεια με τη φιλολογική έρευνα και διαφωτίζει τις σχέσεις ανάμεσα στο *Ονειροκριτικόν* του Αχμέτ, τον Αρτεμίδωρο και την αραβική ονειροκριτική παράδοση.

Στο πέμπτο κεφ. («Dream Interpretations Common to the *Oneirocriticon*, Artemidoros and the Arabic Dreambooks», σσ. 168-236) γίνεται η σύγκριση με πέντε αραβικά ονειροκριτικά βιβλία, προκειμένου να εξα-

χθόν συμπεράσματα, τα οποία θα δώσουν σαφέστερη εικόνα για την ακριβή σχέση του βυζαντινού κειμένου με τις αραβικές πηγές του. Τα έργα αυτά, τα οποία επελέγησαν είτε γιατί γράφτηκαν, αν όχι νωρίτερα, τουλάχιστον κατά την ίδια περίπου περίοδο με το ελληνικό κείμενο είτε για την έκταση στην οποία φαίνεται να διασώζουν προγενέστερο υλικό, είναι τα ακόλουθα: 1. Abū Muhammad 'Abd Allāh b. Muslim b. Qutayba (828-889), *'Ibārāt al- ru' yā* (Ερμηνεία των ονειρών), 2. Abū Sa'id (ή Sa'd) Naṣr b. Ya'qūb al- Dīnawarī, *Kitāb al- Qādirī fi al- ta'hīr* (Βιβλίο γύρω από την ερμηνεία των ονειρών για τον χαλίφη al- Qadir· ολοκληρώθηκε στα 1006), 3. Abū 'Alī al- Husayh b. Hasan b. Ibrāhīm al- Khalilī al- Dāfi, *Muntakhab al- kalāmfitafsīr al- ahlām* (Επιλογή λόγων γύρω από την εξήγηση των ονειρών· αρχές 11ου αι.-1214) 4. 'Abd. al- Ghanī b. Isma'il al- Nābulusī (1641-1731), *Ta' tir al- anām fi tafsīr al- manām* (Αρωμα της δημιουργίας γύρω από την εξήγηση των ονειρών), 5. Ghars al- Dīn Khalīb b. Shāhīn al- Zāhirī (1410- 1468), *Al- Ishārāt fi 'ilm al- 'ibārāt* (Σύμβολα σχετικά με την επιστήμη των ερμηνειών).

Στο έκτο κεφ. («Syriac and Christian Arabic Dream Interpretations», σσ. 237-255) επιχειρείται να εξηγηθεί ο χριστιανικός χαρακτήρας του βυζαντινού Ονειροκριτικού, ιδίως στα κεφ. 5-12, που ερμηνεύουν μια σειρά από χριστιανικές έννοιες και σύμβολα, καθώς και σε εκείνα, όπου οι ερμηνείες διαφόρων κοσμικών ονειρικών συμβόλων συσχετίζουν τα σύμβολα με τη θρησκευτική πίστη του ονειρευόμενου. Οι πιο ενδιαφέρουσες συγκρίσεις με την ισλαμική ονειροκριτική μπορούν, επομένως, να γίνουν ανάμεσα σε κεφάλαια με θρησκευτικό περιεχόμενο. Ο συντάκτης του έργου φαίνεται ότι εκχριστιανίζει το ισλαμικό υλικό, ενώ η απόδοση διαφόρων ερμηνειών σε συριακές και χριστιανικές αραβικές πηγές δεν είναι επινόηση του χριστιανού συγγραφέα αλλά υπήρχε ήδη στο αραβικό πρότυπό του. Οι ερμηνείες που αποδίδονται σε χριστιανικές πηγές παρατίθενται σε διάφορους αραβικούς ονειροκρίτες, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι ο συντάκτης του Ονειροκριτικού τις αντέγραψε από αυτούς.

Στο έβδομο κεφ. («The Christian and Islamic Aspects of the *Oneirocriticon*», σσ. 256-352) παρουσιάζονται θεμελιώδεις έννοιες και σύμβολα της ορθόδοξης πίστης (όπως είναι η ανάσταση των νεκρών, οι άγγελοι, ο παράδεισος και η κόλαση, ο Χριστός και οι άγιοι, οι ιερείς, ο σταυρός, οι εκκλησίες, κτλ.), των οποίων η χριστιανική ερμηνεία ταυτίζεται με την ισλαμική ερμηνεία των ίδιων συμβόλων. Στα σημεία όπου δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα στους ισλαμικούς και τους χριστιανικούς θεσμούς, δοξασίες και θεολογικές απόψεις, ο συντάκτης του ελληνικού κειμένου έχει καταφύγει σε προσαρμογές. Οι ισλαμικές ερμηνείες μεταμφιεσμένες σε χριστιανικές αποδόθηκαν από τον βυζαντινό συγγραφέα σε ανατολικής προέλευσης χριστιανικές πηγές, διατηρήθηκαν, ωστόσο, με τρόπο που να γίνονται θρησκευτικά αποδεκτές στα μάτια των χριστιανών αναγνωστών του.

Στο όγδοο κεφ. («Reflections of the Old and the New Testament in the Interpretations of the *Oneirocriticon*», σσ. 353-374) σημειώνονται οι παραπομπές στα βιβλικά χωρία, τα οποία παραθέτει ή υπαινίσσεται ο συντάκτης του *Ονειροκριτικού*. Το ερώτημα, όμως, που εγείρεται από τις παραπάνω ταυτίσεις, είναι γιατί ο συντάκτης, ο οποίος, σύμφωνα με τη συγγρ., ακολουθεί την αραβική μεσαιωνική ονειροκριτική, κάνει αναφορές σε χωρία και γεγονότα όχι μόνο της Παλαιάς αλλά και της Καινής Διαθήκης. Το συμπέρασμα της συγγρ. είναι ότι το ισλάμ και ο χριστιανισμός, ως μονοθεϊστικές θρησκείες, παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, συμμερίζονται τις ίδιες εσχατολογικές αντιλήψεις και αποδέχονται κάποιες από τις ιερές μορφές που απαντούν τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη.

Έπειτα από τα στοιχεία ταύτισης των βιβλικών αναφορών ακολουθεί κατάλογος δεκατριών παραδειγμάτων ονείρων με την εξήγησή τους από τον ονειροκρίτη Σιρίμ, τα οποία παρεμβάλλονται στα ονειρικά σύμβολα και τις ερμηνείες τους (ένατο κεφ.: «Thirteen Anecdotes Quoted in the *Oneirocriticon*», σσ. 375-391). Στο πρώτο από τα αφηγήματα αυτά, του κεφαλαίου 19 (όπου παρατίθεται ολόκληρο το όνομα του Αχμέτ, γιου του Σιρίμ, ενώ αλλού αναφέρεται απλώς ως «Σιρίμ» ή ως «ο ονειροκρίτης»), ο Σιρίμ μιλά σε πρώτο πρόσωπο, ενώ στα υπόλοιπα δώδεκα η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη. Η συγγρ. επικαλείται τη γνωστή στην αραβική λογοτεχνία *isnād* (= αλυσίδα), με την έννοια της παράθεσης σειράς ονομάτων πριν από μια αφήγηση, για να δείξει ότι στο κεφ. 19 η αλυσίδα έφθανε ως τον ίδιο τον Ibn Sīrīn, και γι' αυτό η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο· οι αλυσίδες των υπολοίπων δώδεκα πρέπει να έφθαναν μόνο σε έναν αυτήκοο ή αυτόπτη μάρτυρα, κι έτσι εξηγείται το γιατί δίνονται σε τρίτο πρόσωπο. Σχετικά με την απόδοση στον Αχμέτ, η οποία απαντά στον τίτλο ορισμένων ελληνικών χειρογράφων που διασώζουν το έργο, και στην παλιότερη κριτική έκδοσή του, η συγγρ. καταλήγει ότι πρόκειται για παρέμβαση κάποιου αντιγραφέα. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την εξέταση της χειρόγραφης παράδοσης του *Ονειροκριτικού* (και κυρίως, από τη μαρτυρία του παλαιότερου χφ, του Paris. Suppl. gr. 690 του 11ου αι.), που επιβεβαιώνουν ότι ο συγκεκριμένος τίτλος του έργου είναι μεταγενέστερος, ενώ ο αρχικός τίτλος του ήταν *Ονειροκρίτης Ινδών, Περσών και Αιγυπτίων*, χωρίς να αναφέρεται το όνομα του βυζαντινού συντάκτη (ο οποίος και πιθανότατα έκανε την ιστορικά λανθασμένη σύνδεση του Ibn Sīrīn με τον γνωστό από τις βυζαντινές πηγές της περιόδου, λόγιο χαλίφη al- Ma'mūn).

Στο δέκατο κεφ. («The *Oneirocriticon* and Byzantine Intellectual Activity in the Ninth and Tenth Centuries», σσ. 392-430) ορθά επισημαίνει η συγγρ. τη μεγάλη αξία που θα είχε μια σοβαρή διερεύνηση κειμένων που, όπως τα ονειροκριτικά, ανήκουν στις λεγόμενες φυσικές και απόκρυφες επιστήμες, και σχετίζονται με την ιατρική, την αλχημεία, τη φαρμακο-

λογία, την αστρονομία, την αστρολογία, τη χειρομαντεία και τη γεωμαντεία, προκειμένου να κατανοήσουμε τη γραμματειακή παραγωγή των Βυζαντινών. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι οι Άραβες δανείστηκαν από το Βυζάντιο κυρίως πρακτικά στοιχεία του πολιτισμού, όπως στοιχεία αστρονομίας, ιατρικής, κτλ.

Για τις σχέσεις του Βυζαντίου με τον αραβικό κόσμο βλ. πρόχειρα τα: G. E. Von Grunebaum, *Islam and Medieval Hellenism. Social and Cultural Perspectives*, Λονδίνο 1976, Sp. Vryonis, «Byzantine Civilisation, a World Civilisation» και I. Shaid, «Το Βυζάντιο και ο Ισλαμικός κόσμος» στον τ. Ang. E. Laiou - H. Maguire (επιμ.), *Byzantium. A World Civilisation* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington 1992, κτλ.

Όπως είπαμε, η κύρια εξέταση εμπεριέχεται στα δέκα κεφάλαια. Το κύριο σώμα του βιβλίου ολοκληρώνεται με τέσσερα παραρτήματα: Το πρώτο («The Variants of *Paris. Suppl. gr.* 690 in Arabic Sources», σσ. 431-444) περιλαμβάνει τις παραλλαγές του παλαιότερου σωζόμενου χφ, που δεν περιέχονται στην έκδοση του Drexl αλλά εντοπίζονται στις αραβικές πηγές του βυζαντινού *Ονειροκριτικού*: το δεύτερο («Interpretations from the *Liber Thesauri Occulti* that do not occur in the *Oneirocriticon* or *Artemidoros*», σσ. 445-450) τις 18 ερμηνείες από το *Liber Thesauri Occulti* του Pascalis Romanus που δεν απαντούν στο *Ονειροκριτικόν* ή στον Αρτεμίδωρο αλλά υπήρχαν στις χαμένες αραβικές πηγές που μεταφράστηκαν στα ελληνικά: το τρίτο («Christian Passages from al-*Dīnawarī*», σσ. 451-465) τις βυζαντινές, και γενικότερα, τις χριστιανικές ερμηνείες ονειρικών συμβόλων, οι οποίες απαντούν στο ονειροκριτικό του al-*Dīnawarī*: τέλος, το τέταρτο («Words in the *Oneirocriticon* Unattested in Other Greek Texts», σσ. 466-472) παραθέτει με αλφαβητική σειρά τις λέξεις του κειμένου που δεν μαρτυρούνται, κατά τον Drexl, σε άλλα ελληνικά κείμενα, για τις οποίες, εκτός από τις παραπομπές στο κείμενο, δίνονται τώρα ερμηνείες και σύντομες χρήσιμες πληροφορίες από τα λεξικά όπου περιέχονται οι λέξεις.

Το βιβλίο τελειώνει με την αλφαβητικά καταστρωμένη Βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 473-506) και το Γενικό Ευρετήριο κυρίων ονομάτων, τίτλων και θεμάτων (σσ. 507-522).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τις υποσημειώσεις που ακολουθούν το κείμενο. Μερικές από αυτές είναι σύντομες και διευκρινίζουν απλώς εκφράσεις, λέξεις ή όρους του κειμένου, κάποιες όμως, είναι εκτενείς και αποτελούν μικρές πραγματείες γύρω από θέματα που σχετίζονται κυρίως με την αραβική ονειροκριτική παράδοση, η οποία είναι εντελώς άγνωστη στον μη εξειδικευμένο έλληνα αναγνώστη.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις: Παρόλο που η συγγρ. ακολουθεί την ιστορική ορθογραφία και χρησιμοποιεί υπερσυντηρητικές γραφές, παρατηρείται ασυνέπεια ως προς το δασυνόμενο αρχικό ρ: π.χ. 'ρεγεῶνα και 'ρινοφάλιος (σ. 206) αλλά ρεύσεως (σ. 461). Χρειάζεται, επίσης, να

διορθωθούν ορισμένες λανθασμένες μεταγραφές (ας σημειωθεί ότι τα κριτήρια μεταγραφής δεν αναφέρονται): γρ. ἔδερε αντί ἔδαιρε (σσ. 99 και 314), καν αντί κὰν (σ. 100), ἔφηβείας αντί ἔφηβίας (σ. 143), ἔλλιπεις αντί ἔλλιπεις (σ. 229), εὐειδής αντί εὐδειδής (σ. 316) ταξιδίου αντί ταξειδίου (σ. 332), ἡ αὐτὴ κρίσις αντί οἱ αὐτὴ κρίσις (σ. 343). Ο ορθός συλλαβισμός είναι υπογε- γραμμένου και όχι ὑπογεγ- ραμμένου (σ. 99). Η γραφή ἀηδίας (σ. 170) είναι προφανές ότι πρέπει να διορθωθεί σε ἀκηδίας. Η πλήρης χρονολόγηση του Λεξικού του Εμμ. Κριαρά είναι: 1968-1997 (τ. 1-14). Μερικές, τέλος, από τις παραπομπές στο ίδιο λεξικό είναι λανθασμένες. Ενδεικτικά: δασύτριχος (δεν απαντά), ὀλιγόκοσμος (δεν απαντά), δωρεαστικῶς (απαντά μόνο το λήμμα δωρεαστικός ως επίθετο, χωρίς αναφορά στο επίρρημα).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η μελέτη της Μαρίας Μαυρουδή αποτελεί μια σημαντική επιστημονική συμβολή, η οποία προσφέρει στους μελετητές ένα απαραίτητο εγχειρίδιο για την προσέγγιση βυζαντινών έργων μεταφρασμένων από τα αραβικά. Η συγγρ. αντιμετώπισε ένα τεράστιο σε έκταση και ποικιλία υλικό (χφφ, εκδόσεις, πηγές, γραμματολογικά ζητήματα, κατανόηση και αξιολόγηση των κειμένων, προβλήματα της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας), το οποίο προσπάθησε να συστηματοποιήσει και να παρουσιάσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Η συνέπεια και η ἄρτια διεκπεραίωση του ὅλου θέματος είναι εντυπωσιακές.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, April 2000, επιμ. Ruth Macrides [Society for the Promotion of Byzantine Studies, 10], Aldersho / Ashgate, 2002, σελ. 303.

Τα ταξίδια κατά το Μεσαίωνα, οι σκοποί τους, τα μέσα, οι συνθήκες, οι δυσκολίες τους είναι ένας ενδιαφέρων τομέας έρευνας για τους μεσαιωνολόγους τα τελευταία χρόνια.¹ Αυτά τα θέματα απασχόλησαν και τους συμμετέχοντες στο 34ο Συμπόσιο Βυζαντινών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στο Μπέρμιχαμ της Μ. Βρετανίας από την 1η ως τις 4 Απριλίου του 2000. Τα πρακτικά του συνεδρίου εκδόθηκαν με επιμέλεια της Ruth Macrides σε ένα φροντισμένο τόμο που περιλαμβάνει σύντομο πρόλογο, δεκαέξι εισηγήσεις, πίνακες βραχυγραφιών, κυρίων ονομάτων και ὄρων, καθώς και πίνακα φωτογραφιών, σχεδίων και άλλων βοηθητικών στοιχείων.

1. Βλ. ενδεικτικά τα Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, ΚΒΕ/ΕΠΕ, 1993. Στον τόμο αυτό περισσότερες από 150 σελίδες είναι αφιερωμένες στα ταξίδια. Εκεί και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Στον κατατοπιστικό πρόλόγό της η επιμελήτρια της έκδοσης παρουσιάζει την ευρύτερη θεματολογία του Συμποσίου και ευχαριστεί όλους όσους συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην πραγματοποίηση του Συμποσίου και στην έκδοση των πρακτικών του. Ακολουθούν οι εισηγήσεις, από τις οποίες η πρώτη του Μ. McCormick έχει θέση εισαγωγής, εκτείνεται σε περίπου 30 σελίδες και είναι αφιερωμένη στη μνήμη του βυζαντινολόγου Ν. Οικονομίδη, φίλου και δασκάλου του συγγρ. Το άρθρο του, με τίτλο «Byzantium on the move: imagining a communications history», αναφέρεται στους τρόπους επικοινωνίας μέσα στο εκτεταμένο Βυζαντινό Κράτος αλλά και γύρω από αυτό και επισημαίνει τη σπανιότητα των πληροφοριών για σχετικά θέματα από τις συμβατικές ιστορικές πηγές. Τονίζει όμως τη δυνατότητα να εξαχθούν αντίστοιχα συμπεράσματα με βάση τη διάδοση των αγγείων, τα ναυάγια, τις σφραγίδες και τα νομίσματα, την πορεία που ακολουθούσαν τα λείψανα ή οι αρρώστιες, ακόμη και το DNA των ανθρώπινων υπολειμμάτων στις αρχαιολογικές ανασκαφές. Η μελέτη όλων αυτών των στοιχείων μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομία, την κοινωνία και την κίνηση των ιδεών στη βυζαντινή επικράτεια.

Οι επόμενες δεκαπέντε εισηγήσεις χωρίζονται σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει πέντε άρθρα, που αναφέρονται όλα στις τεχνικές του ταξιδιού. Στο άρθρο του J. H. Pryor εξετάζονται οι τύποι των βυζαντινών πλοίων και οι δυνατότητές τους, ενώ το άρθρο του P. Gautier Dalché αναφέρεται στους πορτολάνους, στη σημασία τους για τη ναυσιπλοΐα στη Μεσόγειο και στις πληροφορίες που αυτοί δίνουν για το βυζαντινό κόσμο. Με το επόμενο άρθρο, του K. Belke, περνούμε στους χερσαίους δρόμους και ειδικότερα στους δρόμους της Μακεδονίας και της Θράκης κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο. Ο συγγρ. παρακολουθεί τις κύριες οδικές αρτηρίες, αλλά και μικρότερους τοπικούς δρόμους, όπως αυτοί περιγράφονται από τις πηγές με αφορμή το πέρασμα στρατευμάτων, σταυροφόρων, διπλωματικών αποστολών και κρατικών υπαλλήλων. Το τέταρτο άρθρο της ομάδας αυτής είναι του A. MacCabe· αναφέρεται στα άλογα, στις γνώσεις και στις φροντίδες γι' αυτά κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν με ασφάλεια στους δρόμους. Στο τελευταίο άρθρο της ομάδας ο D. Ch. Stathakopoulos με βάση γραπτές και αρχαιολογικές μαρτυρίες παρακολουθεί την πορεία της πανούκλας του 541-543 από την εμφάνισή της στα βυζαντινο-περσικά σύνορα ως την εξάπλωσή της στο δυτικό άκρο της Μεσογείου και διαπιστώνει τη συχνή επικοινωνία ανάμεσα στις μεσογειακές ακτές, που βοήθησε τη γρήγορη διάδοση της επιδημίας.

Η δεύτερη ομάδα των εισηγήσεων περιλαμβάνει τέσσερις εισηγήσεις, που αναφέρονται στους σκοπούς των ταξιδιών, ουσιαστικά στο εμπόριο και στο προσκίνημα στους Αγίους Τόπους. Ο J. Koder, συγγρ. του πρώτου άρθρου αυτής της ομάδας, εξετάζει τη σημασία και το μέγεθος του

θαλάσσιου εμπορίου που είχε σκοπό τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης σε τρόφιμα (σιτάρι, κρασί, όσπρια, λάδι και ελιές) από τα τέλη του βου ως το 12ο αιώνα. Το επόμενο άρθρο είναι γραμμένο από τη N. Günsenin. Η συγγρ. παρακολουθεί τη διάδοση συγκεκριμένου τύπου αμφορέων, που κατασκευάζονταν αρχικά στη βυζαντινή Γάνο, κοντά στη Ραιδεστό, και είχαν διάδοση σε όλες τις ακτές της θάλασσας του Μαρμαρά. Με βάση τα ευρήματα αυτά επισημαίνει την ύπαρξη εμπορίου κρασιού στην ευρύτερη περιοχή της Προποντίδας. Στην ενάλια αρχαιολογία στηρίζεται η επόμενη εισήγηση, του F. van Doornick, Jr. Ο συγγρ. εξετάζει το ναυάγιο ενός πλοίου που βρέθηκε στη νοτιοδυτική ακτή της Μ. Ασίας, απέναντι από τη Ρόδο, κατά τη διάρκεια υποθαλάσσιας έρευνας του Πανεπιστημίου A&M του Τέξας σε συνεργασία με το Μουσείο του Bodrum (Αλικαρνασού), και προσπαθεί να διαπιστώσει τη χωρητικότητα του πλοίου και τις δυνατότητές του για μεταφορά εμπορευμάτων κατά τον πρώιμο 11ο αι. Η ομάδα αυτή των άρθρων κλείνει με την εισήγηση του A. Kuelzer, που αναφέρεται στο προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, στους δρόμους που οι βυζαντινοί προσκυνητές ακολουθούσαν και στα συγκεκριμένα σημεία τα οποία αυτοί συνήθως επιθυμούσαν να επισκεφθούν.

Η τρίτη ομάδα εισηγήσεων έχει ως θέμα τις εντυπώσεις των μεσαιωνικών ταξιδιωτών, όταν φθάνουν στον τόπο του προορισμού τους. Η πρώτη μελέτη της ομάδας αυτής, γραμμένη από τον K. Ciggaar, παρουσιάζει δίγλωσσα γλωσσάρια που σώζονται σε χειρόγραφα βιβλιοθηκών της Δ. Ευρώπης. Ο συγγρ. υποθέτει ότι αυτά χρησίμευαν για τη διδασκαλία των ελληνικών, πιθανότατα σε όσους ήθελαν να ταξιδέψουν για διάφορους λόγους στο Βυζάντιο. Οι επόμενες δύο μελέτες αφορούν άμεσα την Κωνσταντινούπολη: Ο A. Berger παραθέτει εντυπώσεις αράβων ταξιδιωτών για την Κωνσταντινούπολη (900-1300 μ.Χ.), ενώ η R. Macrides παρουσιάζει την Κωνσταντινούπολη μέσα από τα μάτια των σταυροφόρων. Τέλος, στο τελευταίο άρθρο αυτής της ομάδας, ο M. Angold ασχολείται με την παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από κείμενα δυτικών συγγραφέων του 14ου και 15ου αι.

Η τελευταία θεματική ενότητα του τόμου αναφέρεται στην αντίληψη του χώρου κατά τη βυζαντινή περίοδο και περιλαμβάνει δύο άρθρα. Στο πρώτο από αυτά ο L. Brubaker ασχολείται με το χώρο όπως παρουσιάζεται στην τέχνη, και κυρίως στο πασίγνωστο ψηφιδωτό του βου αι. που βρέθηκε στη Madaba της Παλαιστίνης (Ιορδανίας). Στο ψηφιδωτό αυτό χαρτογραφείται η περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου με κέντρο την Ιερουσαλήμ. Στο άλλο άρθρο η M. E. Mullet με βάση βυζαντινά οδοιπορικά, βίους αγίων, επιστολές και μυθιστορήματα σχολιάζει περιπέτειες ταξιδιωτών στη θάλασσα και επισημαίνει τους φόβους των καθημερινών ανθρώπων για το υγρό στοιχείο.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω σύντομη παρουσίαση, ο τόμος

των πρακτικών του Συμποσίου για τα ταξίδια στο βυζαντινό κόσμο παρουσιάζει πλούσιο ιστορικό υλικό και μεγάλη ποικιλία θεμάτων. Ο συνδυασμός βυζαντινών, δυτικών και αραβικών πηγών, η παράλληλη εξέταση αρχαιολογικών ευρημάτων και γραπτών κειμένων, καθώς και η πρωτότυπη μερικές φορές ερμηνεία γνωστών πληροφοριών καθιστούν τον τόμο των πρακτικών εξαιρετικά ενδιαφέροντα έως και πολύτιμο γύρω από ζητήματα ταξιδιού στο Βυζάντιο από τον 4ο ως το 15ο αι.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZHI-BAPMAZHI

Φοίβος Σταυρίδης, *Βιβλιογραφία κυπριακής λαϊκής ποίησης. Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, σελ. 685.

Οι ποιητάρηδες και γενικότερα οι αυθεντικοί λαϊκοί ποιητές της Κύπρου είναι είδος υπό εξαφάνιση, αν δεν έχουν οριστικά εκλείψει. Ελάχιστοι γέροντες επιζούν στις μέρες μας που εξακολουθούν να ακολουθούν τα ίχνη μιας λαϊκότεροπης ποίησης, ή καλύτερα στιχουργίας, που είναι γραμμένη στο κυπριακό γλωσσικό ιδίωμα. Φαίνεται ότι έχει συμπληρωθεί ένας κύκλος ζωής: οι συνθήκες που άλλοτε ευνοούσαν την ύπαρξη των ποιητάρηδων και των λαϊκών ποιητών στην παραδοσιακή κυπριακή κοινωνία περασμένων εποχών έχουν αλλάξει σημαντικά και δεν επιτρέπουν πια τη δημιουργία λαϊκής, κυρίως προφορικής, ποίησης, η οποία απευθυνόταν σε κλειστές κοινωνικές ομάδες για να συντηρήσει παραδοσιακές νοστροπίες και άγραφους κανόνες ηθικής. Εξάλλου, η έκρηξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας στη σύγχρονη εποχή δεν αφήνουν κανένα περιθώριο στον ποιητάρη, ο οποίος άλλοτε στιχουργούσε (συνήθως σε πληθωρικούς δεκαπεντασύλλαβους, και κατά το πλείστον σε ρίμα) σημαντικά και τραγικά συμβάντα της τοπικής και κάποτε της διεθνούς επικαιρότητας και γυρνούσε σε πανηγύρια και άλλες συγκεντρώσεις για να πουλήσει τις ευτελείς τυπογραφικά φυλλάδες του και να κερδίσει τον επιούσιο.

Μελετητές όπως οι Σ. Κυριακίδης, Δ. Α. Πετρόπουλος και Κ. Γ. Γιαγκουλλής εντοπίζουν τις απαρχές της τέχνης των ποιητάρηδων στην όψιμη βυζαντινή περίοδο. Σε δίσεκτους καιρούς, προτού εισαχθεί στην Κύπρο το πρώτο τυπογραφείο (1878), οι ποιητάρηδες δεν περιοριζόνταν μόνο στην προφορική απαγγελία των στιχουργημάτων τους αλλά και στη διάσωση παλαιότερων δημωδών τραγουδιών ή άλλων γνωστών κειμένων της νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης, στα οποία δεν δίσταζαν να επιφέρουν τροποποιήσεις· οικειοποιούνταν, επίσης, στίχους από γνωστά έργα της Κρητικής Αναγέννησης (λ.χ. *Ερωφίλη*, *Ερωτόκριτος*, *Θυσία του Αβραάμ*).

Αναμφίβολα ο συγгр. και βιβλιογράφος Φοίβος Σταυρίδης κατέβαλε

τεράστιο μόχθο να καταρτίσει την ογκώδη και συστηματική καταγραφή των τυπωμένων ποιητάρικων φυλλάδων και των αυτοτελώς εκδεδομένων συλλογών λαϊκής ποίησης από το 1884 (χρονιά κατά την οποία εντοπίζεται η πρώτη τυπωμένη φυλλάδα) έως το 1960, βολικό χρονικό όριο που χωρίζει την περίοδο της Αγγλοκρατίας από την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Ο συντάκτης της σημαντικής αυτής βιβλιογραφίας είχε ως βάσεις την *Κυπριακή βιβλιογραφία* του Ν. Γ. Κυριαζή και σειρά εργασιών του Κ. Γ. Γιαγκουλλή, αλλά χρειάστηκε να ανατρέξει και σε ιδιωτικά αρχεία και σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού για να εντοπίσει και να αποδελτιώσει το πρωτογενές υλικό του· λ.χ., εκτός από το προσωπικό του αρχείο, αξιοποίησε τις σημαντικές συλλογές των Α. Ζ. Πιερίδη (Κυπριακό Μουσείο), C. D. Cobham (Πανεπιστήμιο Cambridge), R. M. Dawkins (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης), το υλικό μεγάλων βιβλιοθηκών, όπως η Βρετανική, κ.ά.

Συνολικά, καταγράφονται 1392 τίτλοι ποιητάρικων φυλλάδων και εκδόσεων λαϊκής ποίησης που τυπώθηκαν στην Κύπρο (από Κυπρίου ή από ελάχιστους άλλους παρεπιδημούντες στο νησί) και πιο σπάνια στο εξωτερικό (πάντα από Κυπρίου)· αλλά τα λήμματα είναι πολύ περισσότερα (1796), καθώς αποδελτιώνονται ξεχωριστά και εξίσου αναλυτικά οι επανεκδόσεις, με επισήμανση των τυχόν αλλαγών που υπάρχουν σε καθεμιά από αυτές.

Στον Χρονολογικό Πίνακα Εκδόσεων είναι εμφανής η πύκνωση ποιητάρικων φυλλάδων στα χρόνια του μεσοπολέμου, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1930, ενώ προς το τέλος της αγγλοκρατίας η τυπωμένη παραγωγή παρουσιάζει αισθητή κάμψη. Όπως υπολογίζεται, η φθίνουσα πορεία εντείνεται στα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960 κ.ε.), με εξαίρεση, ίσως, τη δύσκολη περίοδο αμέσως ύστερα από την τουρκική εισβολή στο νησί (1974). Ωστόσο, κάτι τέτοιο μένει να αποδειχτεί με μια συμπληρωματική βιβλιογραφική εργασία, που να καλύπτει τη σύγχρονη εποχή.

Η δομή κάθε λήμματος είναι βοηθητική και διαφωτιστική: εκτός από τα βασικά στοιχεία της έκδοσης (τίτλος, συγγραφέας, εκδότης, τυπογραφείο, τόπος και χρόνος έκδοσης), αναγράφονται αναλυτικά τα στοιχεία του εξωφύλλου, ο όγκος και οι διαστάσεις της έκδοσης, οι αρχικοί και οι τελικοί στίχοι, πληροφορίες για νεότερες επανεκδόσεις, στοιχεία από τη δημοσίευση στην επίσημη Εφημερίδα της Κυβέρνησης και η βιβλιοθήκη ή η ιδιωτική συλλογή όπου σώζονται ή μελετήθηκαν από τον βιβλιογράφο. Ταιριάζει να μεταφέρω εδώ ένα λήμμα, π.χ. το υπ' αρ. 1204, που αφορά το τρίτο τυπωμένο έργο του παλαιότερου γνωστού ποιητάρη Χρ. Μ. Τζαπούρα (1845/46-1913)· το λήμμα αυτό, αν και δεν είναι από τα εκτενέστερα και τα πιο απαιτητικά της βιβλιογραφίας, φανερώνει αρκετές από τις δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει ο Φ. Σταυρίδης:

Ο θάνατος της βασιλοπούλας μας Αλεξάνδρας. Λευκωσία: Τυπογρ. ο «Ευαγόρας» Α. Π. Μιχαηλίδου, 1892.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑΣ ΜΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ / ΥΠΟ / ΧΡ. Μ. ΤΖΑΠΟΥΡΑ / Εκ του χωριού Κριτουτέρας / ΕΝ ΛΕΥΚΩΣΙΑ (ΚΥΠΡΟΥ) / ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ο «ΕΥΑΓΟΡΑΣ» / Α. Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ / 1892.

[2], 8, [2] σ., 22 εκ. ~ Κείμενο: σ. 3-8. – Τίτλος κειμένου: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ / ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑΣ ΜΑΣ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ~ σ. 1 [β' εξώφ.]: ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟ- ΓΡΑΦΕΙΟΥ Ο ΕΥΑΟΡΑΣ»

Αρχ. στχ. «Κάθε πρωί με την νοδιάν ανοίγει το λουλούδι / κοιπάστε ν' αγροικήσετε βασιλικόν τραγούδι.» ~ τέλ. στχ.: «Την ώραν του θανάτου εν να την καταλάβω / κείνης πρέπει μακάρισις κ' εμένα ένα Μπράβο».

Αναδημ. Τζαπούρας (2001) σσ. 59-63.

[CG αρ. εγγρ. 22]: Ημ. έκδ. 17.2.1892, πρώτη έκδ. 2000 αντ., 1-2 γρ.

>> BL 011586.g.78(3.) [CC 14.4.1892].

Οι διευκρινίσεις που δίνονται στο εκδοτικό σημείωμα και στην επεξήγηση των συντόμογραφιών δείχνουν ότι ο συντάκτης της βιβλιογραφίας επισημαίνει και τυχόν ορθογραφικά λάθη, με έντονα στοιχεία. Η φυλλάδα στην οποία αναφέρεται το λήμμα που αντιγράφηκε εδώ αναδημοσιεύτηκε στην έκδοση των Απάντων του Τζαπούρα (επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2001): καταγράφηκε στην επίσημη εφημερίδα της αποικιοκρατικής κυβέρνησης (*Cyprus Gazette*) με τον αριθμό 22, με την πληροφορία ότι πρόκειται για πρώτη έκδοση της φυλλάδας αυτής, που τυπώθηκε στις 17 Φεβρ. 1892 σε 2000 αντίτυπα, και η τιμή της ήταν από ένα έως δύο γρόσια. (Μήπως ανάλογα με την περίπτωση του αγοραστή ή ανάλογα με τη χρονική στιγμή της συναλλαγής;) Σώζεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη (Λονδίνο) με τον αριθμό εγγραφής 011586.g.78(3.) και φέρει σφραγίδα του Colonial Copyright με ημερομηνία 14 Απρ. 1892. Οι χρονολογικές αυτές ενδείξεις αποδεικνύονται πολύτιμες στις περιπτώσεις των φυλλάδων και των αυτοτελών εκδόσεων που δεν φέρουν χρόνο έκδοσης.

Οι συγγραφείς κατατάσσονται με αλφαβητική σειρά. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και δημιουργοί που καταξιώθηκαν και στον προσωπικό έντεχνο λόγο (όπως ο Παύλος Λιασιδής και ο Κ. Θ. Καρνέρας), οι οποίοι σίγουρα υπερβαίνουν τον μάλλον υποτιμητικό χαρακτηρισμό του ποιητάρη-λαϊκού ποιητή. Πάντα παραμένει η δυσκολία να χαράξει κανείς με σιγουριά μια γραμμή ανάμεσα στη λαϊκή, τη λαϊκότεροπη και τη μη λαϊκή ποίηση. Για παράδειγμα, η περίπτωση του σημαντικού ποιητή Παύλου Λιασιδή (1901-1985) ίσως δεν μπορεί να περιοριστεί στην κατηγορία του λαϊκού ποιητή: έστω και αν η ποίησή του παρουσιάζει ευδιάκριτες ομοιότητες με τα θέματα, την τυπολογία, τη γλώσσα της λεγόμενης λαϊκής ποίησης, και παρόλο που ο ίδιος στα νεανικά του χρόνια επιχείρησε να γίνει ποιητάρης (αλλά ευτυχώς δεν είχε την άνεση να διαφημίσει και να πλασάρει τη μοναδική ποιητάρικη φυλλάδα του το 1921), την ίδια στιγμή προσπερνά το όριο της έντεχνης ποίησης και καταξιώνεται ως δόκιμος ποιητής. Ποιητάρικες φυλλάδες συνέταξε στα παιδικά-εφηβικά του χρόνια και ο Γεώργιος Ανθίας, ο οποίος τις διαφήμιζε και τις πωλούσε σε πα-

νηγύρια φορώντας την κυπριακή βράκα, για να μπορέσει να βοηθήσει τη φτωχή οικογένειά του.

Από τους πλέον παραγωγικούς και αξιόλογους ποιητάρηδες είναι οι Χρ. Μ. Τζαπούρας, Χρ. Παλαίσης (1872-1949), Αρέστης Νικολάου (1876-1946), Α. Ι. Γρίβας (1889/1890-1961), Χ. Μ. Άζινος (1905-1979) και Α. Μαμππούρας (1918-1998), ενώ θητεία στην ποιητάρικη παραγωγή δείχνει και το έργο προσωπικών, ημιλόγιων ή λόγιων ποιητών των αρχών της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας, όπως ο Β. Μιχαηλίδης (1849-1917) και ο Δ. Λιπέρτης (1866-1937). Αξίζει να σημειωθεί ότι μεμονωμένες ποιητάρικες φυλλάδες στο κυπριακό ιδίωμα δημοσίευσαν και Τουρκοκύπριοι, όπως οι Μεχμέτ Μουλλά Αλή και Μουσταφά Χουλουσί από την περιοχή της Πάφου. Και άλλοι ελληνόφωνοι Τουρκοκύπριοι, πάντως, μνημονεύονται κατά καιρούς ως φορείς κυπριακών δημοτικών τραγουδιών (βλ. ενδεικτικά, Ξ. Π. Φαρμακίδης, *Κύπρια έπη*, Λευκωσία 1926, σσ. 111-114· Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, *Ακριτικά τραγούδια και παραλογές από την Κύπρο*, Λευκωσία 1990, σσ. 13-15, 16-17, 29, 36-38, 41-43, 51, 65-73, 74-75). Τα τελευταία χρόνια (1998 κ.ε.), πάντα με την επιμέλεια του Κ. Γ. Γιαγκουλλή, συγκεντρώθηκαν σε ογκώδεις τόμους πολλά ποιητάρικα κείμενα με τον γενικό τίτλο *Corpus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων*, στη σειρά «Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών» (Λευκωσία). Από την πολύτιμη αυτή συναγωγή μπορεί κανείς να κατανοήσει ότι τα ποιητάρικα, και γενικότερα η λεγόμενη λαϊκή ποίηση, ανεξάρτητα από την περιορισμένη λογοτεχνική τους σημασία (μέσα στον κυκεώνα της ακατάσχετης στιχουργίας δεν λείπουν ποιητικές σπίθες αλλά και πιο πολλές ευτυχισμένες στιγμές σε ολιγόστιχα δείγματα), παρουσιάζουν ενδιαφέρον από πολλές πλευρές και διασώζουν το κλίμα, αντιλήψεις, νοοτροπίες και ποικίλα περιστατικά και κοινωνικές καταστάσεις περασμένων εποχών. Ερωτικές τραγωδίες, φόνοι, θάνατοι επιφανών προσώπων, ατυχήματα, μεταπολεμικά τραγούδια, θαύματα αγίων και θεομηνίες είναι από τα πιο συνηθισμένα θέματα που απασχολούν τους ποιητάρηδες, οι οποίοι εμφανίζονται με αρκετή αυτοπεποίθηση όσον αφορά τη στιχουργική τους ευχέρεια και συχνά διεκδικούν ποιητικές δάφνες ή φροντίζουν να καταθέσουν τα στοιχεία της ταυτότητάς τους στην κατακλείδα των στιχουργημάτων τους. Ήδη η διεκδίκηση αυτή (και η αυτοπαρουσίαση) αποτελεί από μόνη της στοιχείο που διακρίνει την προσωπική ποίηση από την ανώνυμη λαϊκή δημιουργία.

Δεν είμαστε πάντοτε σίγουροι για την απήχηση που είχε η ποιητάρικη και λαϊκή αυτή παραγωγή. Φαίνεται, πάντως, ότι απευθυνόταν κυρίως στις πλατιές μάζες. Άλλωστε ο συγγρ. κρίνει ότι «η έκδοση ποιητάρικων φυλλάδων αντιμετώπιστηκε με σχετική αδιαφορία από το μορφωμένο αναγνωστικό κοινό της Κύπρου», γεγονός που δημιούργησε πρόσθετες δυσκολίες στη διάσωση των ολιγοσέλιδων και ευτελών αυτών εκδόσεων. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, όμως, μελετητές όπως ο Αντ. Ιντιάνος φρόντι-

σαν να συγκεντρώσουν και να σχολιάσουν το υλικό αυτό ήδη από τη δεκαετία του 1930. Περισσότερο συστηματικός μελετητής των ποιητάρηδων και των λαϊκών ποιητών είναι, βέβαια, ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, ο οποίος εκπόνησε εγκαίρως σχετική διδακτορική διατριβή (*Οι ποιητάρηδες της Κύπρου. Προλεγόμενα - Βιβλιογραφία*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1976) με την εποπτεία της αείμνηστης Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος και από τότε εξακολουθεί να δημοσιεύει συχνά πυκνά σχετικά μελετήματα ή να συγκεντρώνει σε τόμους ανάλογο υλικό.

Η σημαντική βιβλιογραφική εργασία του Φ. Σταυρίδη ολοκληρώνεται με τρία πολύ χρήσιμα ευρετήρια: (α) Χρονολογικό πίνακα εκδόσεων, (β) Τυπογραφεία και (γ) Γενικό ευρετήριο. Εξίσου χρήσιμο θα ήταν και ένα τέταρτο ευρετήριο με τα ονόματα των ποιητάρηδων που περιλαμβάνονται στην έκδοση (το Γενικό Ευρετήριο δεν βοηθά τον εύκολο εντοπισμό τους). Ας ελπίσουμε ότι ένας νεότερος ερευνητής θα συμπληρώσει τη θεμελιακή αυτή εργασία, καταγράφοντας ποιητάρικες φυλλάδες και άλλες εκδόσεις λαϊκής ποίησης που εξακολούθησαν να τυπώνονται ύστερα από το 1960.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ

Δημήτρης Κ. Ράιος, *Κ. Π. Καβάφη «Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου· ποιητού εν Κομμααγνή· 595 μ.Χ.»*. Ερμηνευτική προσέγγιση, Ιωάννινα 2001, σελ. 209 + εικ. 10.

Αποτέλεσμα πρωτότυπης και συγκροτημένης έρευνας η μονογραφία του Δ. Κ. Ράιου, αναπληρωτή καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, κατακυρώνει την ποιητική του Κ. Π. Καβάφη ως χώρο διαρκών δοκιμών, πολλαπλών ερμηνειών και ανεξάντλητων «στοχαστικών προσαρμογών». Προσχωρώντας στις ανοιχτές προοπτικές ανάγνωσης που προσφέρει το καβαφικό κείμενο, ο συγγρ. το ανάγει στο διακείμενο – όπου το διακείμενο ισοδυναμεί με την αναζήτηση απώτερης καταγωγής – και πραγματώνει μια καινούρια προσέγγιση της καβαφικής ποίησης με αφορμή το ποίημα «Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου· ποιητού εν Κομμααγνή· 595 μ.Χ.». Το βιβλίο αποτελείται από πρόλογο (σσ. 11-18) και επτά κεφ. (σσ. 19-155) με εκτενείς υποσημειώσεις· περιλαμβάνονται επίσης περιεχόμενα (σ. 7), κατάλογος συντομογραφιών και βραχυγραφιών (σσ. 9-10), περίληψη στα γαλλικά («Résumé», σσ. 156-158), αναλυτική ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία (σσ. 159-183), ευρετήρια κύριων ονομάτων και πηγών (σσ. 185-208) και Πίνακας παροραμάτων (σ. 209).

Στον πρόλογο (σσ. 11-18) ο συγγρ. ορίζει ως αφορμή του βιβλίου την παρουσίαση του συγκεκριμένου καβαφικού ποιήματος στο εγχειρίδιο

Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ' Ενιαίου Λυκείου¹ και ως αφετηρία του προβληματισμού του την απουσία διακειμενικής διάστασης από την αντιμετώπιση της νεότερης λογοτεχνίας στα διδακτικά εγχειρίδια. Η αναπλήρωση αυτής της έλλειψης ως στόχος του βιβλίου επιτρέπει στο συγγρ. να αναφερθεί στην έννοια της διακειμενικότητας, εγγράφοντας στη συζήτηση και τον πολυσήμαντο όρο «παλίμψηστο».² Με τον τρόπο αυτό εισάγεται ως δυναμική ερμηνεία μια προσέγγιση μέσω της αφηγηματολογίας, η οποία μένει σε θεωρητικό επίπεδο, από τη στιγμή που ο συγγρ. αντιλαμβάνεται την έννοια του διακειμένου ως συνάντηση της νεότερης με την παλιότερη λογοτεχνία πάνω στη βάση του εντοπισμού των πηγών· κατά συνέπεια, και η έννοια του «παλίμψηστο» που προκρίνεται είναι η «εικαστική» ή, ακριβέστερα, η «παλαιογραφική», σε αντίθεση με το νόημα που δίνουν στον όρο ο Δ. Τζιόβας³ ή ο G. Genette.⁴

Από την αναφορά στους όρους «διακειμένο» και «παλίμψηστο» εξάγεται μια έμμεση δήλωση της μεθόδου που υιοθετείται και που είναι η θεώρηση του ποιήματος κάτω από το φως της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας, με άλλα λόγια η αποκάλυψη μιας πολυκειμενικής διαστρωμάτωσης κάτω από το καβαφικό κείμενο. Ο συγγρ. πραγματοποιεί σύντονες και αποτελεσματικές αποξέσεις του καβαφικού επιστρώματος, για να καταδυθεί σε ένα υπόστρωμα από κείμενα της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Καταλυτικό ρόλο παίζει η γνώση των παλιότερων και νεότερων καβαφικών αναγνώσεων, καθώς ο συγγρ. διαγράφει μεθοδικές διαδρομές μέσα στον αχανή πια χώρο της καβαφικής βιβλιογραφίας, περισσότερο ή λιγότερο γνωστής. Στην έρευνα περιλαμβάνονται ακόμη και αφανείς βιβλιογραφικές πηγές, χωρίς ωστόσο η εξειδίκευση αυτή να καθιστά το έργο απρόσιτο στον αμήτο αναγνώστη. Η εφαρμογή της παλαιογραφικής πρακτικής αποκαλύπτει τελικά κάτω

1. Κ. Η. Ακρίβος - Δ. Π. Αρμάος, κ.ά., *Νεοελληνική Λογοτεχνία Ενιαίου Λυκείου* (Θεωρητική κατεύθυνση - Θετική κατεύθυνση, επιλογής), Αθήνα 1999, σσ. 66-68.

2. Οι αναφορές γίνονται κυρίως μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία των θεωριών της διακειμενικότητας, όπως του M. Riffaterre (*Sémiotique de la poésie*, Παρίσι 1982), με τον οποίο συνάδει περισσότερο ο Δ. Ράιος όσον αφορά τις αντιλήψεις του για το διακειμένο, της J. Kristeva (*Séméiotikè. Recherches pour une sémanalyse*, Παρίσι 1969), του T. Todorov (*Poétique*, Παρίσι 1973), του G. Genette (*Palimpsestes. La littérature au second degré*, Παρίσι 1982) και άλλων.

3. Σύμφωνα με τον Δ. Τζιόβα (*Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα 2002, σσ. 15-16) το παλίμψηστο της αφήγησης σηματοδοτεί διαβάσεις ανάμεσα σε τρεις κατηγορίες θεωριών της αφήγησης οι οποίες αφορούν: (α) τον πομπό και τον δέκτη της αφήγησης, (β) τη δομή της αφήγησης, και (γ) τη ρηματική άρθρωση της αφήγησης, τις συμβάσεις που την καθορίζουν και τον ρόλο του κοινού στην πρόσληψή της.

4. Κατά το G. Genette (*Palimpsestes. La littérature au second degré*, Παρίσι 1982) το «παλίμψηστο» προϋποθέτει ένα κείμενο B (υπερκειμένο) το οποίο προέρχεται από ένα προηγούμενο κείμενο A (υποκειμένο) μέσω απλής ή έμμεσης μεταμόρφωσης (μίμησης) που εξετάζεται ως παρωδία ή pastiche.

από την persona του καβαφικού πρωταγωνιστή τη μορφή του μυθολογικού Ιάσονα, που μέσα από το πρίσμα της καβαφικής ειρωνείας μεταλλάσσεται σε προσωπίο του γέροντα Πρωτέα, Καβάφη.

Το πρώτο κεφ. («Τα “συνθηματικά κλειδιά” της ανάγνωσης του ποιήματος», σσ. 19-30) αποτελεί ουσιαστικά εισαγωγή στο θέμα του βιβλίου θέτοντας το επιχείρημα ότι το όνομα Ιάσων – και κατ’ επέκταση το πρόσωπο Ιάσων – δεν επιλέχτηκε τυχαία από τον Καβάφη. Η πεποίθηση του συγγρ. στηρίζεται στο γεγονός ότι καμιά πτυχή της καβαφικής ποιητικής δεν οφείλεται στο τυχαίο, άποψη που τη δέχεται αξιωματικά όπως έχει διατυπωθεί από άλλους μελετητές (Γρ. Ξενοπούλου, Ι. Α. Σαρεγιάννη, Σ. Τσίρκα, Π. Μοδινό, Λ. Πολίτη, Γ. Π. Σαββίδη). Ο συγγρ. δεν διαθέτει ρητές μαρτυρίες για οσμώσεις της καβαφικής έμπνευσης με τον μύθο του Ιάσονα. Ωστόσο, εξάγει επαγωγικά την ισχύ της επιλεκτικής ονοματοθεσίας στον Καβάφη από τον παραλληλισμό του Αλεξανδρινού με τον λατινικό ποιητή Πετρώνιο· ο γνωστός συσχετισμός της καβαφικής «Ιθάκης» με το *Exhortatio ad Ulissem* του Πετρώνιου που επιχειρεί ο Τ. Μαλάνος, αλλά και ευρύτεροι συσχετισμοί θεμάτων και ύφους με το *Satyrikon* του Πετρώνιου που επιχειρεί η Μ. Youcenar, πιστοποιούν για τον συγγρ. εκλεκτική συγγένεια των δύο ποιητών, την οποία επεκτείνει στην υπαινικτική και κρυπτογραφική χρήση του ονόματος· αξιοσημείωτο είναι ότι διατηρεί την καβαφική ορθογραφία της γενικής «Ιάσωνος» – σε αντίθεση με το «Ιάσωνος» του Γ. Π. Σαββίδη⁵ – παρόλο που έτσι υπονομεύεται η σύνδεση του καβαφικού με τον μυθολογικό ήρωα, ενώ η αντικατάσταση του αρχικού μονολεκτικού τίτλου «Μαχάιρι» από έναν εκτενέστερο τίτλο που καταγράφει πατρώνυμο, ιδιότητα, τόπο και χρόνο (κατά το τυπικό επίσημου εγγράφου, σύμφωνα με την D. Haas), σωστά εκλαμβάνεται ως ερέθισμα για την αναζήτηση της ταυτότητας του πρωταγωνιστή.

Η εξέταση του ονόματος Ιάσων ανοίγει το δεύτερο κεφ. («Ο ποιητής Ιάσων Κλεάνδρου», σσ. 31-62) παραπέμποντας στο νόημα της ίασης – παρατίθεται η προέλευση του ονόματος από το ρ. *ιάομαι* και μυθολογική αναφορά στον Ιάσονα ως μαθητή του Κένταυρου Χείρωνα, ως μαθητή επομένως και της ιατρικής τέχνης. Στο πεδίο της ίασης διασταυρώνεται η παρουσία της Μήδειας ως θεραπεύτριας ή φαρμακεύτριας. Ο διάλογος των δύο ηρώων γίνεται πάνω στη βάση της θεραπευτικής επενέργειας των φαρμάκων. Η διαχείριση φίλτρων και μαγικών επωδών από τη Μήδεια διερευνάται με πληρότητα μέσα στα κείμενα της αρχαίας γραμματείας, όπου η μυθική ηρωίδα αποτυπώνεται να επιτελεί μια διττή – ανανεωτική και διαβρωτική – λειτουργία. Σημείο αιχμής αποτελεί η σύγκλιση της αμφίπλευρης δράσης πάνω στην «αναστροφή του γήρατος» και την «απόδοση της χαμένης νεότητας» (σ. 37), στοιχείο που θα αξιοποιηθεί στα κεφάλαια που ακολουθούν. Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν οι

5. Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα* (1897-1933), επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1989, σ. 114.

επικλήσεις του μυθικού Ιάσωνα προς τη Μήδεια, που και λεκτικά ακόμη τον φέρνουν κοντά στον καβαφικό ποιητή Ιάσωνα Κλεάνδρου ο οποίος απευθύνει ανάλογη έκκληση προς την Τέχνη του.

Η υφολογική διερεύνηση των κειμένων απ' όπου αντλεί ο συγγρ. θα ήταν χρήσιμη για έναν πιο ασφαλή καθορισμό των εκλεκτικών συγγενειών του ποιητή. Θα είχε ενδιαφέρον, για παράδειγμα, να παρατηρήσει κανείς τον βαθμό της απήχησης που θα έβρισκε στον Καβάφη μια κλασική τραγωδία του Ευριπίδη σε αντίστιξη με τα ελληνιστικά έπη του Καλλίμαχου ή του Απολλώνιου του Ρόδιου, που η αισθητική τους προσλαμβάνονταν ίσως πιο δεκτικά από την ευαισθησία του Καβάφη.

Το τρίτο κεφ. («Τα νηπενθή φάρμακα της Ποίησης», σσ. 63-73), που η μικρή του έκταση είναι σοφά μελετημένη, παίζει ρόλο συνοδευτικό του δεύτερου κεφ. Ο συγγρ. εξετάζει διαχρονικά την ιαματική λειτουργία της ποιητικής τέχνης, τον παραλληλισμό φαντασίας και λόγου με γιατρικό, διεισδύοντας ως τον χώρο της παρακμιακής ποίησης του τέλους του 19ου αι. Η αναδρομή αναφέρεται σε πεζό κείμενο του Baudelaire («Μεθάτε», μτφρ. Ν. Εγγονόπουλου), όπου το μεθύσι μεταφράζεται σε ποίηση ή αντίστροφα η ποίηση βιώνεται ως φορέας ευεργετικής λήθης· ο συγγρ. εύστοχα επιλέγει τον χώρο της Παρακμιακής ποιητικής για να αναφερθεί στις «νάρκης του άλγους δοκιμές» του καβαφικού ποιήματος. Θα μπορούσε, ωστόσο, να μη σταματήσει στη μέθη, αλλά να επεκταθεί και στο θέμα των τεχνητών παραδείσων⁶ που ούτως ή άλλως φέρει συνδηλώσεις εναλλακτικής ιατρικής θεραπείας. Άλλωστε, ο Ιάσωνας στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου του Ρόδιου αισθητοποιείται μέσα από μια τροπή ήθους και ύφους που προλαμβάνει το παρακμιακό σκεπτικό· αναδεικνύεται έτσι ως αισθητής που υποκαθιστά και υπονομεύει τον τυπικό ήρωα του έπους.⁷

Το τέταρτο κεφ. («Η θυσία του ποιητή Ιάσωνος Κλεάνδρου εν Κομμαγηνή», σσ. 74-89) παίρνει τον τίτλο του από τον ομώνυμο πίνακα του Ν. Εγγονόπουλου· ο συγγρ. εντοπίζει πάνω στον πίνακα ένα συγκερασμό από βιβλικούς απόηχους (της θυσίας του Αβραάμ) και από απηχήσεις του καβαφικού ποιήματος («Μελαγχολία Ιάσωνος Κλεάνδρου»). Σημειολογικά το ενδιαφέρον το συγκεντρώνει το μαχαίρι, κεντρική παρουσία στον πίνακα, όργανο διάπραξης της θυσίας και αρχικός τίτλος του συ-

6. Ενδεικτικά αναφέρουμε Ch. Baudelaire, *Les Paradis artificiels*, επιμ. Μ. Α. Ruff, Παρίσι 1966.

7. Βλ. σχετικά την άποψη του C. R. Beye (*Epic and Romance in the Argonautica of Apollonius*, Carbondale - Edwardsville 1982, σ. 83): «Όπως ο Ιάσωνας δραπετεύει από τον Ηρακλή καταφεύγοντας στον έρωτα και στη διαστρέβλωση των ηρωικών αξιών που απαιτεί ο έρωτας, έτσι και η ποίηση της Αλεξάνδρειας βρήκε τη δική της φωνή στον ερωτισμό και το ναρκισσισμό» (παρατίθεται στο Θ. Δ. Παπαγγελής, *Η ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»*, Αθήνα 1994, σ. 74). Γενικότερα, το βιβλίο του Θ. Δ. Παπαγγελή περιέχει εμπειριστατωμένη προσέγγιση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής νεοτερικής υφολογίας και θεματικής.

γκεκριμένου καβαφικού ποιήματος. Η συνεξέταση ποίησης και ζωγραφικής, χωρίς να αφήνει ανενεργή μια έννοια διακειμενικότητας, γίνεται αφορμή να συζητηθεί και ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της ποιητικής του Εγγονόπουλου· πάντα, βέβαια, σε προοπτική υπάρχει η καβαφική εκλεκτική συγγένεια, ενώ δεν καταργείται και ο προγραμματικός προσανατολισμός προς την πρακτική του τρέχοντος σχολικού εγχειριδίου, όπου ο πίνακας του Εγγονόπουλου καταλαμβάνει θέση αντίστιξης δίπλα στο ποίημα του Καβάφη. Λειτουργικοί για την ανάπτυξη του κεφ. αποδεικνύονται οι ένθετοι, σε λογοτεχνικά βιβλία, πίνακες του Εγγονόπουλου αλλά και απεικονίσεις του θέματος Ιάσωνα - Μήδειας σε αγγεία της αρχαιότητας (συνολικά εικ. 10).

Στο πέμπτο κεφ. («*Ἐν Κομμαγηνή*», σσ. 91-125) ο συγγρ. πραγματεύεται την επιλογή της Κομμαγηνής ως ζωτικής περιοχής όπου ενεργοποιείται το ποίημα. Ο συγγρ. ανατρέπει σε αρχαίες επιστημονικές πηγές (*Φυσική Ιστορία* του Πλίνιου του Πρεσβύτερου) όπου η Κομμαγηνή αναφέρεται ως τόπος παραγωγής «μάλλθας», λάσπης που κολλούσε και έκαίγε όποιο σώμα την ακουμπούσε· εδώ εντοπίζεται ένας συνδυετικός κρίκος με τη Μήδεια, η οποία, σύμφωνα με μια παραλλαγή του μύθου, χρησιμοποίησε παρόμοια ουσία για να κατακάψει την ερωτική αντίζηλό της Κρέουσα. Το εύρημα αυτό ενισχύεται από άλλη μια εγκυκλοπαιδική πληροφορία· το αρχαίο αναλγητικό φάρμακο *commagenum* (εκτός από τον Πλίνιο μνημονεύεται και από τον Γαληνό), που καλλιεργεί μια προφανή ακουστική σχέση με την Κομμαγηνή, ανακαλεί συνάψεις με την κηκίδα της βαλανιδιάς η οποία φυόταν στην περιοχή και η οποία χρησιμοποιόταν μεταξύ των άλλων φαρμακευτικών εφαρμογών της για να δώσει μαύρο χρώμα στα μαλλιά, επομένως για να καταπολεμήσει το γήρας - όπως σωστά επισημαίνει ο συγγρ.

Η διαπίστωση αυτή οδηγεί αβίαστα στην αντιπαραβολή με ένα άλλο καβαφικό ποίημα, της ώριμης περιόδου, το «*Κατά τες συνταγές αρχαίων Ελληνοσύρων μάγων*»· η εξωτική Ανατολία με τα βοτάνια της οριοθετεί τον τόπο όπου το μαγικό απόσταγμα της νεότητας ευδοκίμει ως αναλγητική επίδραση του ποιητικού λόγου και αντίστροφα. Μέσα απ' αυτή την ευρηματική ανάγνωση η ποιητική του Καβάφη διευρύνεται και χαρτογραφείται σε μια διεπιστημονική ζώνη, ειδικότερα σε μια περιοχή τομής μεταξύ λογοτεχνίας και ιατρικής.⁸ Η εργασία του Δ. Κ. Ράιου πάνω στο συγκεκριμένο πεδίο τομής / αντιπαραθέσης του επιστημονικού με το ποιητικό κείμενο συνιστά ουσιαστική συμβολή στον χώρο της καβαφικής έρευνας και θα μπορούσε να αποτελέσει προοίμιο ενός ζητούμενου κεφαλαίου «*Καβάφης και Ιατρική*» ή «*Καβάφης και Επιστήμη*». Το θέμα της

8. Πληρέστερη διερεύνηση του ζητήματος και ανεπτυγμένη βιβλιογραφία απαντά στον τόμο *Teaching Literature and Medicine*, επιμ. Α. Hunsaker Hawkins - M. Chandler McEntyre, Νέα Υόρκη 2000.

ιατρικής μεταφοράς, άλλωστε, συνδέεται άμεσα και με τη χρήση ειδικού ιατρικού λεξιλογίου από τη λογοτεχνία, ζήτημα που παραπέμπει τόσο στον Απολλώνιο τον Ρόδιο⁹ όσο και στους παρακμίες αισθητές της Δύσης του τέλους του 19ου αι.¹⁰

Στο έκτο κεφ. («Ο δραματικός χρόνος: 595 μ.Χ.», σσ. 126-134) εμπεδώνεται η πεποίθηση της ταύτισης του ποιητικού υποκειμένου με τον Κ. Π. Καβάφη. Ο χωροχρόνος του ποιήματος σκιαγραφεί μια βυζαντινή επαρχία σε παρακμή, 43 χρόνια πριν την κατάληψή της από τους Άραβες και πέντε χρόνια πριν από την κατάληψη της Αιγύπτου από τους Άραβες (600 μ.Χ.). Ο συγгр. όμως προχωρεί στη συνεκτίμηση και άλλων χρονολογικών στοιχείων, όπως για παράδειγμα ότι το ποίημα γράφτηκε το 1918, όταν ο Καβάφης ήταν 55 χρονών, δηλ. πέντε χρόνια πριν συμπληρώσει την έκτη δεκαετία της ζωής του· αυτή η λεπτή παρατήρηση τον οδηγεί να μεταγράψει τον χρόνο δράσης του ποιήματος σε χρόνο δράσης του ίδιου του ποιητή και να διαβάσει την επερχόμενη πτώση της Κομμαγηνής ως επερχόμενη παρακμή του ηδονικού βίου του ποιητή – επενδύοντας φυσικά στο προφίλ του «αισθητή» Καβάφη. Η μετάβαση από τη διαχρονία του ποιήματος στη συγχρονία του ποιητή γίνεται τόσο έντεχνα, ώστε η ιστοριογεωγραφία να αποτυπώνεται ως ανθρωπογεωγραφία και οι περιπλανήσεις στην ενδοχώρα μιας περιοχής ή ενός ποιήματος να ανακυκλώνονται ως περιδιαβάσεις στην ενδοχώρα ενός ψυχισμού.

Στο έβδομο κεφ. («Αντί επιλόγου: Ο γερο-Πρωτέας και η ειρωνεία του», σσ. 135-155) η απόκρυψη του Καβάφη πίσω από το πρόσωπο του πρωταγωνιστή του, ποιητή Ιάσωνα Κλεάνδρου, αναγνωρίζεται ως έκφανση της καβαφικής ειρωνείας. Με αφορμή την καβαφική ειρωνεία ο συγгр. έχει την ευκαιρία άλλης μιας θεωρητικής αναφοράς στο έργο του Καβάφη – όπως αυτή που έκανε στον πρόλογο. Ο επίλογος συμπληρώνει κύκλο σε σχέση με την εισαγωγή και για έναν άλλο λόγο· αν στην

9. Ο Απολλώνιος γενικά αναφέρεται ως doctus ποιητής που η γραφή του αναπαράγει γνώσεις από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου της Αλεξάνδρειας όπου εργαζόταν. Για τα ειδικά λεξιλόγια που χρησιμοποιεί και το πώς εκλεπτύνει το ύφος του βλ. Θ. Δ. Παπαγγελής, ό.π., όπου για τη χρήση του ιατρικού λεξιλογίου και την πραγματέυση του ιατρικού θέματος συζητούνται απόψεις των P. M. Fraser (*Ptolemaic Alexandria*, Οξφόρδη 1972), B. Snell (*Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα 1981) και E.-R. Schwinge (*Kinstlichkeit von Kunst. Zur Geschichtlichkeit der alexandrinischen Poesie*, Μόναχο 1986).

10. Βλ. σχετικά τον πρόλογο του Th. Gautier στα μπωντλαϊρικά *Άνθη του κακού* (έκδοση του 1868): «αυτό που λανθασμένα ονομάζεται ύφος της décadence και που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ύφος ιδιοφυές, πολύπλοκο, περιspoύδαστο, γεμάτο αποχρώσεις και αναζητήσεις, που υποχωρεί διαρκώς ως προς τα σύνορα της γλώσσας, που δανείζεται από όλα τα εξειδικευμένα λεξιλόγια [...] για να τις μεταφράσει, τις λεπτές εκμυστηρεύσεις της νέυρωσης, τις εξομολογήσεις του γηρασμένου, διεφθαρμένου πάθους και των παράξενων ψευδαισθήσεων της έμμονης ιδέας που γίνεται τρέλα» (παρατίθεται στο A. F. Carter, *The Idea of Decadence in French Literature*, Τορόντο 1958, σ. 130).

εισαγωγή ο συγγρ. ανατρέχει στις θεωρίες της αφήγησης, στον επιλογό ανατρέχει στις θεωρίες της ανάγνωσης – με λιγότερη πάντως βιβλιογραφική υποστήριξη – ως αδιαμφισβήτητη δικαίωση της προσωπικής ερμηνείας: η αξιοποίηση της πρόθεσης του αναγνώστη, της «*intentio lectoris*» του U. Eco, αναφέρεται χωρίς να δηλώνει – υπονοεί όμως ότι η ανάγνωση του κειμένου συνιστά και η ίδια από μόνη της δημιουργία.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η εύστοχη εστίαση της έρευνας του βιβλίου του Δ. Κ. Ράιου σ' ένα αδιερεύνητο ζήτημα και ο γόνιμος διάλογος των πορισμάτων του με την υπάρχουσα βιβλιογραφία προωθούν την αβαφική έρευνα. Δείχνουν σοφία και ερμηνευτική πρωτοτυπία.

Θεσσαλονίκη

ΕΛΕΝΗ Ι. ΑΡΑΜΠΑΤΖΙΔΟΥ